

ژورنال باستان‌شناسی ایران

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 13, No. 39, Winter 2024

Stone Fire-Altars of Fars Province in the Sasanian Era

Ali Hozhabri¹, Hosein Tofighian², Hassan Karimian³

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.26257.2483>

Received: 2022/05/12; Accepted: 2022/07/12

Type of Article: **Research**

Pp: 143-178

Abstract

The institutions of religion and state had a deep connection during the Sasanian period. Fire temples played an important role in national unity with governmental support throughout Iran, aiding the central government by conducting religious ceremonies. Fire altars, as part of the Sasanian fire temples, were essential for worship and one of the most important tools of worship in Zoroastrianism, serving as the place and throne of the great god; therefore, they are considered among the most sacred parts of fire temples. Sasanian fire altars varied in shape and material, serving different purposes. Most Sasanian fire altars were made of stone or gypsum, with a few cases made of clay. Some fire altars were cone-shaped with spoon or simple designs. An interesting point to note is that in the province of Fars (including the present-day provinces of Fars and Bushehr, and parts of the neighboring areas) during the Sasanian period, all discovered fire altars were made of stone. Except for a few cases possibly dedicated to Azar-Bahram, all the other discovered fire temples had gypsum fire altars. With this description, there may be a specific meaning hidden in the choice of fire altar material during the Sasanian period. The question raised here is about the geographical location of fire temples in relation to the material of fire altars whether a clear connection could be established between the Sasanian-Period Fars and the construction materials of fire altars or not. This fundamental research was conducted by examining field data, archaeological studies, accidental discoveries from various locations, and utilizing library information. Additionally, one of the known types of fire altars, in the form of a curtain, is depicted on some Sasanian coins. Ultimately, it seems that since Fars was the seat of the Sasanian Empire, they displayed fire on stone fire altars.

Keywords: Sasanian Period, Fire Temple, Fire Altar, Fars Province.

1. PhD in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Human Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author)

Email: a.hozhabri@richt.ir

2. Assistant Professor, Iranian Center of Archaeological Research, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran

3. Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran

Citations: Hozhabri, A.; Tofighian, H. & Karimian, H., (2024). "Stone Fire-Altars of Fars Province in the Sasanian Era". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 13(39): 143-178. doi: [10.22084/nb.2023.26257.2483](https://dx.doi.org/10.22084/nb.2023.26257.2483)

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5117.html?lang=en

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the **Creative Commons**.

Introduction

The three sacred fires (Adur Faranbagh, Adur Gushnasp, Adur Burzin-Mihr) shone in important fire temples across the country, each associated with one of the three major Iranian empires: the Medes (Adur Gushnasp), the Parthians (Adur Burzin-Mihr), and the Sasanians (Adur Faranbagh). The fire temple Adur Faranbagh in Kariyan was considered the primary fire of Bahram. The fire Adur Gushnasp, possibly originating from ancient Median fires, was located near the Lake Urmia in Shiz (modern Takht-i Soleiman), and Adur Burzin-Mihr was situated in the mountains of Riwand in northwestern Nishapur. The fire of Bahram was revered as a warrior deity for the monarchy, and elaborate purification rituals were performed before placing it on the throne.

Fars province held a special significance as the religious capital of the Sasanians due to the numerous fire temples present, reflecting its religious importance during the Sasanian Period. The material used for constructing fire altars here was predominantly stone. The province was mentioned prominently in the Ka'ba-ye Zartosht inscription by Shahpur I, indicating its importance within the Sasanian Empire.

The research aims to explore the relationship between the material of fire altars and their geographical locations during the Sasanian period. By analyzing the discovered fire altars, insights into the type of fire burning within them and their geographical context could be gained. This study seeks to aid in distinguishing the fire of Bahram from the other known fires and sheds light on the significance of fire altars in the ancient Iranian society.

Fire Altar in Fars Province

The fire altars of Fars Province were classified into three types based on the importance of the fire and the fire site: the victorious fire of Bahram, the local fire or the ancestral fire, and the domestic fire. The Azar Faranbagh fire temple in Karian held the primary position, while the fire altars of Fars included Imamzadeh Hasel, Khevrooyeh Alamarvdasht, Chah Kooreh, Tal-e Shabestan Maz, Kalat Bahrestan, Tomb-e Bot Sheldan, Sargah Asir, Behdeh Gavbandi, Sargah Firouzabad, Shahr-e Gor, and the coastal fire altars such as Tal Shahid, Imamzadeh Shah Nooraldin, Qaleh Borazjan, and the village of Kashtoo in the Dashti district were of the local type. The domestic fire altars sits in the third group, but they have not been identified yet.

The discovered Sasanian fire altars on the coasts of the Persian Gulf, including Tal-e Shahid, Imamzadeh Shah-Nooraldin, Qaleh Borazjan, and the village of Kashtoo, have specific characteristics, such as the following:

- 1- They are made from limestone.
- 2- In terms of shape and design, they can be compared to examples from the Fars region and other parts of Iran.
- 3- They are slightly larger compared to the examples from the other

regions of Iran.

4- Like other examples, they have vertical spoon-shaped designs resembling rose petals on their bodies; however, the base design of the fire altars on the coasts of the Persian Gulf is more intricate compared to the other examples.

5- Simple base designs were not observed in the Persian Gulf region, but in other areas, a combination of simple and engraved bases in various shapes and dimensions could be seen.

Fire Altars in the other areas of Iran

During the Sasanian period, gypsum fire altars were prevalent in various regions of Iran. Many gypsum fire altars have been discovered in different parts of Iran, including the following examples:

Vigol Fire Temple in Kashan.

Bandian Fire Temple in Gonabad.

Imamzadeh Mohammad Vli Beyg in Daregaz.

Shiyan Fire Temple.

Mil-e Milagah, along with rectangular and cone-shaped gypsum and stone bases with spoon-shaped grooves on their quadrilateral sides.

Chem Namasht in Darreh Shahr, decorated with floral designs.

Cemetery B in the east of Kakavus, Gonbad-e Kavus.

Neyzar, Qom.

Palangerd, Islamabad, Kermanshah.

Torang Tepe, Gorgan.

Fulad Mahalleh, Semnan.

Koohzad Castle in Rumeshkan, Luristan.

Hajiabad, Darabgerd, Fars.

Qale-Davar, Ban-Zardeg in Qale-Yazgird, Kermanshah.

Arfeh-Deh, Savadkuh, Mazandaran.

Qale-Iraj, Varamin.

Conclusion

Bahram was sat between heaven and earth, serving as the guardian of the throne, and the fires of Bahram, each representing a “Koost” as a geographical, political, and religious unit, bestowed identity. What makes fire and fire temples significant in ancient Iran is the role fire temples played in establishing identity for communities and strengthening social unity and cohesion through the credibility of the blazing fires within them. In this regard, the role of the Bahram fires as the highest-ranking fires with no dependency on other fires, was very prominent. The geographical area under the coverage of a Bahram fire was independent in terms of religious and judicial matters and had its own religious and judicial orders or authorities, with the Bahram fire holding the highest position in that area. Bahram also symbolized and emphasized a certain degree of political and administrative independence. The three Bahram fires, Azar-

Faranbagh, Azar-Gushnasp, and Azar-Burzinmehr, were among the most important Sasanian fires and belonged to the category of Bahram fires. These fires were introduced as symbols of the three-tiered identity of priests, warriors, and the general populace by the Sasanian propaganda system. In Zoroastrian culture, Bahram fire was known as “King Bahram’s Fire,” and his establishment ceremony in the fire temple was referred to as “enthronement.” Up to now, approximately 30 fire altars have been obtained from Fars province. Considering that only stone fire altars have been found in Fars Province, these altars had two interesting characteristics: it was the seat of the Sasanian kingship and the location of the Azar-Faranbagh fire. From these important points, two conclusions could be drawn: firstly, given the presence of Azar-Faranbagh in Fars, the throne of kingship was shared with the clergy, and secondly, considering the characteristic of stone fire altars in Fars Province, they were meant to signify the continuity of kingship. Additionally, it is noted that most fire altars have been found broken, except for a few cases. Furthermore, since only one main Bahram fire should have been lit in each province and other fire temples were subordinate to it, it is highly likely that the central fire temple had a stone fire altar while other fire temples had gypsum fire altars. Although we have few information about the gypsum fire altars in the subordinate fire temples of Azar Gushnasp due to the paucity of historical resources, we hope that with increasing archaeological discoveries in the future, we will have more precise results in this regard. Finally, only two examples of fire altars in the background of most Sasanian coins in the form of columns, one in Gur city and the other in Takht-i Soleiman, alongside historical sources, indicate that the Bahram fire was blazing in these two locations.

Acknowledgments

We are very grateful to Dr. Kamal-addin Niknami (Professor of Archaeology in University of Tehran) for her advice; Also, Dr. Mohammad-Esmail Esmaili Jolodar (Assistant Professor of Archaeology in University of Tehran), Dr. Madjid Montazer Zohuri (Assistant Professor of Archaeology in University of Tehran) and Mohammad Mortezaei (Assistant Professor of Archaeology in Iranian Center of Archaeological Research).

Observation Contribution

Considering that this article is from the Hozhabri’s thesis, he is holding the author’s responsibility. The research was conducted under the advice of Dr. Hossein Tofighian (the second author), and the supervision of Dr Hasan Karimian (as the third author).

Conflict of Interest

The authors of the article, while observing publication ethics, declare the absence of conflict of interest and lack of financial support from any governmental or non-governmental institution.

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

فصلنامه علمی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
نشانی پانگام نشریه: <https://nbsh.basu.ac.ir>
شماره ۳۹، دوره سیزدهم، زمستان ۱۴۰۲

آتشدان‌های سنگی ولایت فارس در دوره ساسانی

علی هژبری^I، حسین توفیقیان^{II}، حسن کریمیان^{III}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.26257.2483>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۲۱

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۷۸-۱۴۳

چکیده

نهادهای دین و دولت در دوره ساسانیان پیوند عمیقی با هم داشته است. آتشکده‌ها با حمایت‌های دولتی در سراسر ایران، نقش مهمی در پیوند ملی داشته و با اجرای مراسم دینی یک‌دست به حکومت مرکزی یاری می‌رساندند. آتشدان با قرارگیری در میان آتشکده‌های ساسانی، یکی از ملزومات پرستش و از مهم‌ترین ادوات نیایش در دین مزدیسنی و به‌عنوان جایگاه و تختگاه نماد خدای بزرگ بوده است؛ بنابراین از مقدس‌ترین بخش‌های آتشکده به‌شمار می‌رود. آتشدان‌های دوره ساسانی از تنوع زیادی در شکل برخوردار بوده و به‌تبع مصالح متفاوتی دارند. بیشتر آتشدان‌های ساسانی از جنس سنگ یا گچ و در معدود مواردی از گل ساخته شده‌اند و تعدادی از آتشدان‌ها مخروطی‌شکل با طرح قاشقی یا ساده در آن‌ها دیده می‌شود؛ اما نکته جالب توجه این‌که در ایالت فارس در دوره ساسانی، (شامل: استان‌های فارس و بوشهر امروز و بخش‌هایی از نواحی مجاور آن‌ها)، تمام آتشدان‌های کشف‌شده از جنس سنگ ساخته شده و در بیرون از این ایالت به استثناء چند آتشدان که احتمالاً به آتش بهرام اختصاص داشته، همگی آتشکده‌های مکشوف دیگر، آتشدانی از جنس گچ داشته‌اند. با این‌وصف احتمالاً معنای خاصی در این انتخاب جنس آتشدان در دوره ساسانی نهفته است. پرسشی که اینجا مطرح است درمورد ارتباط مکان جغرافیایی آتشکده با جنس آتشدان است که آیا می‌توان بین ولایت‌فارس در دوره ساسانی و جنس و مصالح ساخت آتشدان ارتباطی مشخص نمود یا خیر؟ این پژوهش بنیادی با کمک گرفتن از داده‌های میدانی، حاصل بررسی‌های باستان‌شناختی و نیز کشفیات اتفاقی از نقاط مختلف و نیز بهره گرفتن از اطلاعات کتابخانه‌ای انجام شده است. علاوه بر این، یکی از انواع آتشدان‌های شناخته‌شده به‌شکل پرده جمع‌شده است که در برخی سکه‌های دوره ساسانی نیز دیده می‌شود. در نهایت به‌نظر می‌رسد از آنجایی‌که ولایت فارس به‌عنوان تختگاه شاهنشاهی ساسانی، دارای اهمیت به‌سزایی بوده، از این‌رو، آتش را در آتشدان‌های سنگی بر تخت می‌نشاندند.

کلیدواژگان: دوره ساسانی، آتشکده، آتشدان، ولایت فارس.

I. دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
Email: a.hozhabri@richt.ir

II. استادیار پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

III. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: هژبری، علی؛ توفیقیان، حسین؛ و کریمیان، حسن، (۱۴۰۲). «آتشدان‌های سنگی ولایت فارس در دوره ساسانی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۳۹(۳): ۱۷۸-۱۴۳. doi: 10.22084/nb.2023.26257.2483

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basu.ac.ir/article_5117.htm-1?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

«اردشیر بابکان» از احیاگران آئین زردشتی (ن. ک. به: زند بهمن یسن، ۱۳۷۰: فصل ۳، بند ۲۴؛ Madan, 1911: 412) از آن جهت که خود از خانواده‌ای مذهبی بود با فرونشاندن آتش‌های پیش از شاهنشاهی خود و نشان دادن آتش‌های بهرام در قلمروی تحت حکومت خود به اعلام دین رسمی جدید با هدف تثبیت هویت ملی در جهت تقویت قدرت مرکزی پرداخت. فرمانروای طبرستان در پاسخ نامه «گشنسب» به «تنسر هیربد»، به اردشیر نسبت گستاخی نسبت به مقدسات دینی از راه تخریب آتشکده‌ها داده: «شهنشاه آتش‌ها از آتشکده‌ها برگرفت و بکشت و نیست کرد و چنین دلیری هرگز در دین کسی نکرد» (کاتب، تاریخ طبرستان: ۲۵)، اما تنسر هیربد در دفاع از اردشیر آورد که «بداند که این حال بدین صعبی نیست، ترا به خلاف راستی معلوم است، چنانست که بعد از دارا ملوک الطوایف هر یک برای خویش آتشگاه ساخته و آن همه بدعت بود که بی‌فرمان شاهان قدیم نهادند، شهنشاه باطل گردانید و نان‌ها بازگرفت و با مواضع اول نقل فرمود» (نامه تنسر به گشنسب، ۱۳۵۴: ۶۸؛ کاتب، تاریخ طبرستان: ۲۵). پس از استقرار شاهنشاهی دینی، انگاره مذهبی در ارکان گوناگون از حکومت و طبقات اجتماعی گرفته تا نظارت بر شیوه زندگی مردم با ایجاد فرایض مذهبی از بدو تولد تا مرگ دیده می‌شود. در این میان، آتشکده‌ها نقش مهمی را به عنوان رشته پیونددهنده اقوام مختلف در سراسر شاهنشاهی ساسانی با انجام این فرائض دینی ایفا می‌کردند. لاجرم بسیاری از الگوها در هنر ساسانی نیز اندیشه مذهبی داشته و نمودی از تعلق ساسانیان به آئین مزدیسنا را نشان می‌دهند؛ نقوش مختلف در هنرهای مختلف از قبیل: حجاری، گچبری، فلزگری، نقاشی و بسیاری موارد دیگر این مورد را تأیید می‌کند؛ از جمله تأثیر مذهب بر رکن اصلی اقتصادی ساسانیان را شاید بتوان در سکه‌های سراسر این دوران با نقش آتشکده در پشت سکه تشخیص داد. بر روی سکه‌ها نیز نقش رسمی شاهان با نشانه‌های ویژه شهریاری، تاج و زیوریهایی که آن‌ها نیز نمادهای مذهبی محسوب می‌شدند (مانند: نوارها، گوشواره و گردنبند) به چشم می‌خورد (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۹۱: ۹۰).

در دوره ساسانی این سه آتش مقدس (آذَر فَرَنْبَغ؛ آذَر گُشنسب؛ آذَر بُرزین مهر) در آتشگاه‌های مهم گوشه و کنار کشور می‌درخشید که هر یک از این سه آتشکده به سرزمین اصلی هر کدام از سه شاهنشاهی بزرگ ایرانی، یعنی مادها (آذَرگشنسب) و پارت‌ها (آذَربرزین مهر) و ساسانیان (آذَرفرنْبغ) منتسب بوده است؛ از این روی عده‌ای آتشکده آذَرفرنْبغ در کاریان، در جایگاه نخست آتش‌های بهرام می‌دانند (گاتاه‌ها، پورداوود، ۱۳۵۴: ۵۴-۵۱؛ اوستا، دوستخواه، ۱۳۷۷: ۸۹۶-۷)؛ آذَرفرنْبغ که معتقدند از جایی دیگر به کاریان فارس جابه‌جا شده، آذَرگشنسب که ظاهراً آتش قدیم مغان ماد بوده، در کنار دریاچه اوریجه احتمالاً در شیز (گنرک؛ تخت سلیمان کنونی) و آذَربرزین مهر در کوه‌های ریوند در شمال غربی نیشابور جای داشته است (هینلز، ۱۳۹۷: ۱۷۷). آتش ایزد بهرام را به عنوان ایزدی جنگاور برای شاهنشاهی، با مراسمی طولانی و دشوار برای پاکیزگی هیمنه در نهایت بر تخت می‌نشاندند؛

در این هنگام چهار موبد مسلح به گرز و شمشیر آتش بهرام را با هم چون شاهی بر دوش خود حمل می‌کردند، درحالی‌که دیگر موبدان نیز با سلاح، سایبانی را بر روی آتش گرفته، همگی با هم هماهنگ حرکت می‌کردند. پس از آن‌که آتش را بر تخت می‌نشاندند فقط موبدانی که دشوارترین آداب تطهیر را گذرانید بودند، با دستکش‌های سفید به دست و پنام بر دهان می‌توانستند از آن پرستاری کنند و به غیر از ایشان کسی حق نداشت وارد حرم امن آتش شود. آتش‌های شاهی که هم‌زمان با بر تخت‌نشینی پادشاهان برپا می‌شدند و معمولاً پس از مرگ ایشان هم هم‌چنان فروزان بودند، و سه آتش آذرفرنبغ یا آذرخره و آذرگشسب و آذربرزین مهر از جنس آتش بهرام هستند (فرنبرگ دادگی، ۱۳۸۵: ۹۲-۹۱). «اردشیرخوره» به عنوان پایتخت مذهبی ساسانیان بوده است (وندایی و تاجبخش، ۱۳۹۳: ۱۰-۴۲)؛ چراکه تعداد زیاد آتشکده‌ها در این ایالت نسبت به نقاط دیگر نشانه‌ای از اهمیت مذهبی این کوره در دوره ساسانی است. زردشتیان در فارس بیشتر از دیگر نقاط ایران بوده‌اند؛ زیرا که مرکز فرمانروایی و ادیان و آتشکده‌های آنان در آنجا بوده است (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۶۴). آتشدان، دل آتشکده بوده؛ بنابراین آتش را باید با مراسم ویژه‌ای در جایگاه خود که همان تختگاه اوست، قرار می‌دادند؛ از این روی، این مهم بود که تختگاه آتش را از چه ماده‌ای بسازند و پس از ساخت در کجای جغرافیای پهنه شاهنشاهی ساسانی قرار بدهند.

ایالت فارس در کتیبه شاپور اول در نقش‌رستم به عنوان اولین ایالت شاهنشاهی ساسانی نام‌برده و در رأس دیگر ایالات ایران جاگرفت. پس می‌توان نتیجه گرفت که دارای اهمیتی ویژه برای شاهنشاهی ساسانی بوده است. ایالت فارس تاریخی، از شرق به کرمان، از غرب به خوزستان، از جنوب به خلیج فارس و از شمال به اصفهان و کویر مرکزی محدود بود (میری، ۱۳۹۷: ۱۴۲) و باید توجه داشت که بدون استثناء آتشدان‌هایی که تا امروز از در این محدوده شامل استان‌های فارس و بوشهر امروزی به دست آمده‌اند همگی از جنس سنگ ساخته شده‌اند. با این مقدمه در این پژوهش با بررسی دو موضوع شامل حدود ایالت فارس و جنس پایه‌های آتشدان سعی خواهد شد به این پرسش مهم پاسخ داده شود که، چه ارتباطی بین جنس آتشدان با موقعیت مکانی آتشکده برقرار بوده است؟ با توجه به کشف و معرفی تعداد نسبتاً زیادی از آتشدان‌های دوره ساسانی به نظر می‌رسد تحلیل آتشدان‌هایی که تا امروز کشف شده‌اند می‌تواند راهگشای حل بسیاری از پرسش‌ها در رابطه با نوع آتشی که در داخل آن فروزان بوده و نیز جغرافیایی که آتشدان در آن قرار داشته، باشد. با این وصف مهم‌ترین هدف در این پژوهش بررسی آتشدان و کمک به فهم آن در بررسی‌های آتی باستان‌شناختی برای تشخیص آتش بهرام از دیگر آتش‌های شناخته شده است. این نکته را فراموش نشود، این عنصر که تحت عنوان آتشدان مورد بررسی قرار داده شده ممکن است کاربری‌های دیگری داشته باشد؛ اما هرچه هست جنس آن در مراکز مختلف با فارس متفاوت است.

پرسش و فرضیه پژوهش: با توجه به این‌که جنس اکثریت قریب به اتفاق آتشدان‌های کشف شده در اقصی نقاط کشور یا از سنگ یا از گچ بوده است، مهم‌ترین

پرسش‌هایی که در این رابطه می‌توان مطرح کرد این است که چه ارتباطی بین جنس آتشدان و منطقه جغرافیایی که آتش در آن فروزان بوده، وجود داشته است؟ فرض بر این است که در فارس جنس آتشدان‌ها یا عناصری شبیه آتشدان با همین کارکرد در نقاط دیگر متفاوت است.

روش پژوهش: این پژوهش بنیادی به روش توصیفی، تاریخی-تحلیلی انجام شد. با بررسی‌های میدانی صورت‌گرفته تا حدود زیادی مواد فرهنگی برای این پژوهش گرد آمد، از آن جمله می‌توان به بررسی‌های میدانی حوضه خلیج فارس (توفیقیان، ۱۳۸۳؛ Carter, et. al, 2006)؛ بررسی‌های باستان‌شناسی جنوب استان فارس (عسکری‌چاوردی، ۱۳۸۳؛ ۱۳۸۹؛ ۱۳۹۲)؛ و نیز کاوش‌ها در آتشکده‌هایی از اقصی نقاط کشور اشاره کرد؛ البته کشفیات اتفاقی از آتشدان‌هایی در نقاط مختلف نیز در این پژوهش گنجانده شد. با این وصف مواد فرهنگی این پژوهش معمولاً حاصل کار میدانی تعدادی از باستان‌شناسان است که با بررسی کتابخانه‌ای به منظور این پژوهش در مشخص نمودن یکی از وجوه کاربری آتشدان سعی کافی شده است.

پیشینه پژوهش

هرچند که پژوهش‌های گسترده‌ای در خصوص ساختار آتشکده‌های ساسانی در نواحی مختلف ایران صورت‌گرفته و دسته و گریخته به آتشدان نیز اشاراتی شده است (Carter et all, 2006)؛ اما شاید بتوان جامع‌ترین پژوهش در رابطه با «آتشدان» به عنوان عنصری مستقل و مقدس در آتشکده را نوشته «حسین توفیقیان» دانست؛ او دو نوشته در این خصوص دارد (توفیقیان، ۱۳۸۳؛ ۱۳۹۶؛ ۱۳۹۷) که به خصوص در مورد آتشدان‌های حوضه خلیج فارس تحقیق جامعی است، اما از آنجا که به مقایسه با نمونه‌های بیشتری در ایران پرداخته، یک پژوهش جامع تا امروز در مورد آتشدان‌های ساسانی محسوب می‌شود.

پژوهش پیش‌رو حاصل بخشی از نتایج رساله نگارنده اول با عنوان «ساختار اجتماعی و سازمان اعتقادی ایرانیان در قرون اوله اسلامی؛ مطالعه موردی: تطور معماری آتشکده‌ها و پرستشگاه‌های زردشتی» است (هژبری، ۱۴۰۱).

آتشدان؛ تختگاه آتش

یکی از ملزومات آتشکده‌های ساسانی، آتشدان است که در بخش میانی آتشکده قرار می‌گرفت؛ همانند مصالح متنوع به کار رفته در ساخت چارتاقی‌ها و آتشکده‌های ساسانی، آتشدان‌های این دوره از تنوع زیادی در شکل و مصالح برخوردار هستند. در بیشتر آتشدان‌های ساسانی مانند: شیان (مرادی، ۱۳۸۸؛ رضوانی، ۱۳۸۵)، میل‌میلگه (رضوانی، ۱۳۸۵؛ مرادی، ۱۳۸۸؛ تصاویر ۱۴ و ۱۵)، پلنگ‌گرد (خسروی و رشنو، ۱۳۹۱)، بندیان درگز (رهبر، ۱۳۸۹؛ ۱۶۷-۱۷۷؛ Rahbar, 2008)، ویگل (جاوری، ۱۳۹۱)، روستای کاکا در گنبد کاووس (مرتضایی، ۱۳۸۴؛ ۱۹۸-۱۸۷)، چمن‌مشت (مظاهری، ۱۳۸۵؛ ۳۱۳-۳۱۴)، آتشکده محمودولی‌بیگ درگز (رهبر، ۱۳۸۵)،

تورنگ‌تپه (Bucharlat & Lecomte, 1987: Pl. 130; C: 51-75) و قلعه کهزاد ویزنهار در رومشکان لرستان (معمدی، ۱۳۷۱) از مصالح گچ یا سنگ استفاده شده که آدوشت یا پایه‌آتشدان معمولاً مخروطی شکل با طرح قاشقی است.

در بخش‌هایی از منطقه فارس (Vanden Berghe, 1961 & 1984) مانند: محوطه امامزاده حاصلی، خفرویه علاءمروداشت، چاه‌کور، تل شبستان مز، کلات بهرستان، تمب بت شلدان، سرگاه اسیر، بهده گاو‌بندی، سرگر فیروزآباد، شهر گور و کاریان (عسکری‌چاوردی، ۱۳۹۲: ۴۰۶-۴۱۹) و در سواحل خلیج فارس (توفیقیان، ۱۳۸۳: ۳۵) آتشدان‌هایی از جنس سنگ آهک و به صورت پایه‌های مخروطی شکل ساخته شده است (توفیقیان، ۱۳۸۳: ۳۵)؛ امامزاده شاه‌نورالدین بوشهر، قلعه برازجان، آتشدان‌های تل شهید بوشهر و آتشدان‌های محوطه خانه‌گیری در روستای کشتو از توابع شهرستان دشتی در استان بوشهر، این آتشدان‌های سنگی خود به دو گروه ساده و منقوش به شیارهای قاشقی تقسیم می‌شوند. تمامی نمونه‌های خلیج فارس دارای نقوش قاشقی هستند و در میان آتشدان‌های ناحیه فارس، آتشدان امامزاده حاصل ظالمی و خفرویه، مزچاه، بهرستان، بهده و سرگاه دارای نقش قاشقی بوده و مابقی به صورت ساده هستند. نقش قاشقی آتشدان‌های سواحل خلیج فارس و ناحیه فارس می‌تواند متأثر از برگ‌های نخل باشد. با این وصف، تنها یک آتشکده با عنوان چم‌نرگسی در استان بوشهر، شهرستان دشتستان، منطقه پشتکوه، تنگ ارم، از دوره ساسانی به شماره ۶۵۰۸ در تاریخ ۷ مهر ۱۳۸۱ به ثبت رسیده است.

آتشدان‌های سنگی متشکل از یک بلوک سنگی (در بخش زیرین به شکل مکعب مربع) و سپس بخش میانی آتشدان (به شکل مخروط با نقش قاشقی که در بخش تحتانی خود به یک شالی دایره‌شکل منتهی می‌شود) بود. نقوش قاشقی در پایین به صورت گل رزت درآمده و سطح زیرین آتشدان‌ها به صورت زبره‌تراش بوده و جهت اتصال بهتر آن‌ها با بلوک زیرین دارای حفره‌ای مربع شکل برای قرار دادن بست‌های فلزی است. محل قرارگیری پایه‌آتشدان بر روی بلوک زیرین کمی گودتر شده است تا آتشدان با بلوک سنگی زیرین به خوبی چفت و بست گردد. بدنه اصلی پایه‌آتشدان از دو تکه ساخته می‌شد که به صورت قرینه در بالا و پایین قرار می‌گرفته است. بر روی پایه نیز مجمر آتش یا بخش فوقانی تعبیه می‌شد که خود به صورت سطح مربع شکل در یک یا چند پله بر روی پایه قرار گرفته و دارای گودی مناسب برافروختن آتش در سطح بالایی خود بود. نمونه‌های مکشوف در سواحل خلیج فارس به صورت شکسته و ناقص شناسایی شده‌اند که هرچند شکل نهایی و کامل آن‌ها مشخص نیست، اما امید است در کاوش‌های باستان‌شناسی نمونه‌های کامل به دست آید. پایه‌های مخروطی شکل آتشدان‌های ساسانی القاء‌کننده چین‌های یک پرده‌آویزان است که کمر آن به وسیله روبان جمع شده باشد. شیارهای ایجاد شده روی آتشدان در حقیقت تجسم چین‌های پرده است. بخش تحتانی و فوقانی آتشدان‌های ساسانی به صورت سه پله است که در قسمت زیرین از بزرگ به کوچک و در بالای آتشدان از کوچک به بزرگ دیده می‌شود. این پله‌های سه‌گانه تعبیر روشن اعتقادات زرتشت شامل: گفتار نیک، کردار نیک و پندار نیک

است. جالب است که تمام آتشدان‌های کشف‌شده در فارس سنگی است و در این مقاله به دنبال چرایی آن و ارتباط آن با آتش بهرام هستیم.

بهرام در کرده یکم بهرام‌یشت، خود را نیرومندترین، پیروزمندترین، فرهمندترین، نیکترین، سودمندترین، درمان‌بخش‌ترین معرفی کرده که «ستیزگی را خواهم درهم شکست ستیزگی همه دشمنان را». گویا بین آتش بهرام و ایزد بهرام پیوندی برقرار نموده است؛ چراکه «آتش را به نام بهرام از آن روی خوانند که همه آتش‌ها را در جهان، درپنشتی از بهرام و پاسبانی از سرواست و ایشان را با هم همکاری است.» (فرنبرگ دادگی، بندهش، ۱۳۸۵: ۹۱). مجازات خاموشی این آتش که در آتشدان‌های سه‌گانه (آذرگشنسب، آذرفرنبرگ و آذربرزین مهر) دائماً در حال سوختن جاودان گشته، مرگ بوده است، اما در آتشدان‌های دیگر وضعیت متفاوت بود چون «اینک آتش بهرام را که در شهری یا دهی نهاده باشند نیکو باید داشتن و به شب یک بار باید بر افروختن و به روز دو بار» (صد در بندهش).

نام‌ها و القاب او در کتاب اوستا عبارتند از: آفریده شده به وسیله اهورا (اهوراداده)، دارای فره، دارای صلح و آرامش، دارای جایگاه خوب، بخشنده قدرت مردانگی، مقابله با پیری و ناتوانی، شگفت‌آور و قوی یا دارای قدرت جنگاوری زیاد. «ورثرغنه آتر» (آتش پیروزمند) به احتمال بسیار نیای آدوروزهران ذکرشده در کتیبه‌های کرتیر در قرن سوم میلادی بوده که همان آتش بهرام دوره ساسانی است (Gnoli, 1993: 573).

سلسله‌مراتب سیاسی آتش در دوره ساسانی شامل: آتش دادگاه یا خانگی، آتش آدران یا ایالتی، و آتش بهرام یا شاهی است (مینوی‌خرد، ۱۳۶۵: ۱۶۵؛ آموزگار، ۱۳۸۳: ۲۵) و سه آتش شاهی در آذرگشنسب، آذرفرنبرگ و آذربرزین مهر (بویس، ۱۳۸۶: ۱۲۳؛ Modi, 1922: 211) قرار داشته است که به ترتیب با اولویت آذرگشنسب در صدر (Gignoux, 2008: 165)، جایگاه اجتماعی هرکدام از وابستگان به آن‌ها و طبقات اجتماعی آن‌ها را نیز مشخص می‌کند. با توجه به این‌که هر سه این آتش‌ها از نوع بهرام و شاهی هستند نشان می‌دهد که شاه در رأس همه این گروه‌های اجتماعی قرار داشته است: «اورمزد در آغاز آفرینش همه زمین را برای پاسبانی به آذرفرنبرگ ورجاوند و آذرگشنسب تکاور و آذربرزین مهر پرسود سپرد که هماننداند به آسرون (روحانی) و ارتشتار و واستریوش (کشاورز). آذرفرنبرگ در فرهمند کوه در خوارزم جای گرفت و آذرگشنسب در اسنوند کوه در آذربایجان و آذربرزین مهر بر گریوه ریوند، که پشته گشتاسپان است. هستی و پیدایی این [آتش‌ها] در گیتی بیشتر در حکومت هوشنگ بود که مردمان با گاو سریشوگ به کشور همی‌رفتند. در نیمه راه بر اثر باد سخت، آتش پایه که آتش در آن بود و بر پشت گاو قرار داشت، به دریا افتاد و به جای آن یک آتش بزرگ که پیدا بود، به سه بخش شد و به سه آتش پایه [آتشدان] نشاندند و آن‌ها [آتش‌ها] خود سه فره بودند که جایشان بر «آذرفرنبرگ»، «آذرگشنسب»، و «آذربرزین مهر» است» (گزیده‌های زادسپرم، ۱۳۶۶: ۱۷-۱۶). با این وصف می‌توان دریافت که هر یک از این آتش‌ها/آتشدان‌ها به نوعی با یکی از طبقات اجتماعی جامعه ساسانی تطبیق داده شده‌اند که البته شاید این امر به تأسی از همان نظام

طبقاتی جامعه ساسانی انجام گرفته باشد. در این میان، «بهرام»، نیرومندترین ایزدان، در فارسی میانه به صورت «ورهران/ ورهرام/ وهرام» در یشت چهاردهم اوستا دارای ۲۲ کرده و ۶۴ بند از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است. ورهرام ایزد توانا، درفش نبرد با مینوی بدی را در دست دارد؛ او به نام «شاه‌شاهان»، «شاه ورهرام»، «ایزد فیروزگر» خوانده می‌شد، از همین روی او را با مراسم خاصی هم چون یک پادشاه در تختگاه خود، یعنی آتشدان می‌نشاندند (دوشن‌گیمن، ۱۳۸۵: ۱۲۹-۱۱۶). درواقع برای برافروختن این آتش ابتدا هیزم پاکیزه‌ای را با آتش آدران می‌افروختند، سپس آن را طبق مراسم ویژه‌ای با ۱۶ آتش دیگر ترکیب می‌کردند تا بدین وسیله شعله‌ای پاکیزه‌تر و بلندتر پدید آید؛ البته این عمل طبق فلسفه و آئین خاصی از ۳۱ تا ۹۵ بار پی‌درپی تپه‌بر می‌شد تا شعله نهایی به دست آید و درنهایت به مدت سه روز دعای آتش‌نیایش را بر آن خوانده و طبق مراسم بسیار مفصلی این آتش را که در حکم آتش پادشاه بوده و از ماهیت و موقعیت سیاسی-اجتماعی هم قابل مقایسه با مقام پادشاه نیز بود، بر تختی که بر آن تاجی آویزان بود، می‌نشاندند (برای اطلاع بیشتر ر. ک. به: Duchesne-Guillemin, 1962). متون کهن به پادشاهی آتش بهرام اشاره کرده‌اند که «از آن روی این آتش را پادشاه پیروزگر آتش‌ها خوانند که اورمزد خود آن را به بهرامی-پیروزمندی- به جایگاهش نشاند» (روایات پهلوی، ۱۳۶۷: ۲۸-۲۹). با این اوصاف، حتی جایگاه او را حتی هنگامی که خاموش شود، زنده دانسته‌اند: «سه دیگر از مینویان اردیبهشت است. او از آفرینش مادی، آتش را به خویش پذیرفت. به همکاری او آذر، سروش، بهرام و تریوسنگ داده شدند، بدان روی که در دوران اهریمنی آتش را که اندر خانه نشاند و سامان یافته است، بهرام پناه دهد و سروش پاسبانی کند، چون خاموش شود از بهرام به سروش، از سروش به آذر و از آذر باز به اردیبهشت پیوند که دیوان را توان میراندن آن نباشد» (فرنبغ‌دادگی، بندهش، ۱۳۸۵: ۳۵). رساله روایات پهلوی نیز به گونه‌ای اسطوره و فلسفه فرود آمدن آتش بر زمین را که درواقع لازمه تشکیل آتشگاه/ آتشگاه است، بیان کرده و آگاهی‌هایی درباره آن ارائه می‌کند: «در انجمن امشاسپندان و اورمزد، آتش از انتقال و فرود به زمین ناخشنود بود. اما در پایان اورمزد و امشاسپندان بر آن شدند که اورمزد آتش را به بهرامی به زمین/ آتشگاه بنشاند و دیگر این که به روز پسین او را با گریزی بر در بهشت بنشاند تا کسانی را که در دنیا موجب آزار وی شده است، با ضرب‌های به دوزخ افکند» (روایات پهلوی، ۱۳۶۷: ۲۸). در منابع محافظت و نگاهبانی زمین وظیفه‌ای است که از سوی اورمزد به عهده آتش بهرام گزاریده شده است؛ درواقع، براساس این منابع یکی از مهم‌ترین خویشتکاری‌های آتش‌های/ آتشگاه‌های سه‌گانه ایران باستان، محافظت و پناه دادن به جهانیان و به خصوص نابودی تاریکی و آفرینش‌های اهریمنی است. «آتش پرزیسوه خود در گرودمان بیافریده شد، آتش و هو فریان که وه فرنافتار معنا شود، آن است که در تن مردمان و جانوران است. آتش اوروازیشت آن است که در گیاهان است. آتش وازیشت آن است که در ابر به پذیره اسپنجروش به نبرد ایستد. آتش شینیش که به برکت بخشنده معنا شود، آن است که به گیتی به کار داشته شود و نیز آتش بهرام

است» (فرنبرگ دادگی، بندهش، ۱۳۸۵: ۱۸: ۵.۱؛ روایات پهلوی، ۱۳۶۷: ۵۸ به بعد؛ گزیده‌های زادسپرم، ۱۳۶۶، فصل ۳، بندهای ۸۶-۷۷). در این بین، آتش سپنیشته از آتش‌های مرتبط با بهرام است که گاهی از آن با عنوان «افزونیگ» یاد شده و درباره آن آمده است: «جای آتش بلند سوت (سپنیشته) در آسمان و فره آن در آتش بهرام است. همانند کدخدایی است که در خانه باشد. افزونی نیرویش از روشنی آتش‌ها و سوزاندن بوی‌های خوش است. وظیفه دیگر آن زدن پری پیکرانی است که با جادو آفریدگان را تباه می‌کنند» (فرنبرگ دادگی، بندهش، ۱۳۸۵: ۹۰). «بهرام بغ فیروزگر جنگ‌آوری و ارتشتاری در آئین ایران باستان است. در روایات ایرانی از اوستا گرفته تا آثار پهلوی به اژدرکشی وی اشاره نشده است. اما قراین پراکنده‌ای در دست است حاکی از این که روزگاری درباره این ایزد ایرانی نیز همانند هندیش ایندرا چنین افسانه‌ای رایج بوده است. بیشترین این قراین گواهی‌های ارمنی درباره "Vahagn" همان «بهرام ارمنستان» است که از شهرت و محبوبیت فراوان برخوردار بوده است» (سرکراتی، ۱۳۸۵: ۲۳۹). برای همین پیروگری بوده که اردشیر سر مخالفان خود در مرو را به فارس فرستاد تا بر در آتشکده استخر آویزان کنند (طبری، ۱۳۶۲: ۶۰۴). بنابر گزارش بندهش می‌توان تا حدودی بر جایگاه آتش بهرام دست‌یافت: «آتش را به نام بهرام از آن روی خوانند که همه آتش‌ها را در جهان، در پُشتی از بهرام و پاسبانی از سروش است و ایشان را با هم همکاری است. آذرفرنغ که آسرون آذرهاست و آذرگشنسب که ارتشتار و آذربرزین مهر که واستریوش خوانده شوند، همکار بهرام‌اند و تا فرشکرد پاسبانی‌کنندگان جهان‌اند» (فرنبرگ دادگی، بندهش، ۱۳۸۵: ۹۱؛ وندیداد، ۱۳۸۵: ۳۵۳)؛ بنابراین در دوره ساسانی و پس از آن در دوران اسلامی، بهرام هم‌چنان از اهمیت به‌سزایی برخوردار است و «آتش بهرام چنان ارجمند است زمانی که آن را به نیمه شب بیفروزند اهریمن را بزند و از فرزندان اهریمن ۹۹۹۹۹۹ فرزند را بزند. زمانی که آتش بر بوی نهند، از آن سوی که بوی آید، آن آتش بهرام هزار دیو و دو برابر جادو و پری را بزند» (روایات پهلوی، ۱۳۶۷: ۲۵۴). آتش از نشانه‌های فروغ اهورامزدا در آئین ایرانیان باستان به قدری اهمیت داشت که بی‌احترامی به آن موجب خشم خدا می‌شد، آن‌چنان‌که گرشاسپ مستوجب آن گردید. برترین آتش آشه، «ورهران» یا «بهرام»، در متن پهلوی دینکرد و روایت پهلوی از آن بین زمین و آسمان نام‌برده که قادر است توجه تمام ایزدان دیگر را به خود جلب کرده و پیش از آمدن ایزدان به زمین ابتدا نزد آتش ورهران یا بهرام می‌روند. شاید به همین سبب بوده که قربانی کردن در مقابل آتش و خطاب به ایزدان دیگر انجام می‌شد (دوشن‌گیمن، ۱۳۸۵: ۱۱۴). آذر میان پروردگار و بندگان، واسطه نزدیکی به درگاه ایزدی قرار داده شده است (هفت‌ها، یسنای ۳۶، فقره ۱). آتش (اَتر) ایزدی است که پسر اورمزد به‌شمار می‌رود و آتش روشن نشانه حضور مرئی اورمزد است. همراهی او با مهر، رشن و سروش بازتابی است از تعالیمی که از پیش در اوستا موجود بوده است (Gereshevitch, 1959: 167).

از یک سو با توجه به تعداد آتش‌های بهرام محدود است و به مراقبت‌های ویژه نیاز دارد. آتش بهرام خود شخصیت اساطیری است که هم‌چون شاهی بر تخت

می‌نشیند و با دیوان مینوی نبرد می‌کند (آموزگار، ۱۳۸۳: ۲۸). از سوی دیگر تن این آتش را در گیتی و روان؛ و فرّه آن را در آسمان و مینو می‌دانستند، برای او نیروی برکت بخش قائل بوده که موجب پاکی جان و روان و ستایش اهورامزدا و به‌کار بستن کرفه‌ها و کوشیدن با دروج و ناشایست‌ها بوده‌اند (ر.ک. به: بهار، ۱۳۷۶: ۱۳۶-۱۳۸). با این اوصاف آتشدان به‌عنوان تختی که آتش بهرام بر روی آن می‌نشیند در مرکز آتشکده جایگاه ویژه‌ای پیدا می‌کند. در روایت پهلوی بیان شده که «مان آتش بهرام» [آتشکده بهرام] مسیر آمدن ایزدان به زمین را روشن می‌سازد و راهنمای آن‌ها در سفرشان به گیتی می‌شود (روایات پهلوی، ۱۳۶۷: ۲۶). پایه‌های آتشدان از دو نوع مصالح گچی یا سنگی ساخته شده‌اند. در استان فارس و بوشهر حدود ۲۰ آتشدان یا بخش‌هایی از آن کشف شده که همگی از جنس سنگ ساخته شده و اتفاقاً نمونه‌های آتشدان کشف‌شده در بوشهر هیچ‌کدام ساده نبوده و بزرگ‌تر از دیگر نواحی فارس هستند (توفیقیان، ۱۳۹۶: ۲۰۳). با این وصف، باید حدود ایالت فارس را در دوره ساسانی، به‌خصوص از منابع اوایل دوران اسلامی مشخص نمود. آتش ایزد بهرام را به‌عنوان ایزدی جنگاور برای شاهنشاهی، با مراسمی طولانی و دشوار برای پاکیزگی هیمه در نهایت بر تخت می‌نشاندند؛ در این هنگام چهار موبد مسلح به گرز و شمشیر آتش بهرام را با هم چون شاهی بر دوش خود حمل می‌کردند؛ درحالی‌که دیگر موبدان نیز با سلاح، سایبانی را بر روی آتش گرفته، همگی با هم هماهنگ حرکت می‌کردند. پس از آن‌که آتش را بر تخت می‌نشاندند فقط موبدانی که دشوارترین آداب تطهیر را گذرانید بودند، با دستکش‌های سفید به‌دست و پنام بر دهان می‌توانستند از آن پرستاری کنند و به‌غیر از ایشان کسی حق نداشت وارد حرم امن آتش شود. آتش‌های شاهی که هم‌زمان با بر تخت‌نشینی پادشاهان برپا می‌شدند و معمولاً پس از مرگ ایشان هم هم‌چنان فروزان بودند، و سه آتش آذرفرنبغ یا آذرخره و آذرگشنسب و آذربرزین مهر از جنس آتش بهرام هستند (فرنبغ‌دادگی، بندهش، ۱۳۸۵: ۹۲-۹۱). آتش بهرام (در زبان پهلوی: آتخش و هرام) پادشاه پیروزمند آتش‌ها، آتش ایالتی بوده است. هم‌چنین آتش‌های شاهی که با بر تخت‌نشینی پادشاهان برپا می‌شدند و معمولاً پس از مرگ ایشان هم هم‌چنان فروزان بودند، و نیز سه آتش آذرفرنبغ یا آذرخره و آذرگشنسب و آذربرزین مهر از جنس آتش بهرام هستند (فرنبغ‌دادگی، بندهش، ۱۳۸۵: ۹۲-۹۱). از این آتش در کنار اورمزد می‌خواهند تا به آن‌ها در برابر قوای تاریکی اهریمنی نیرو ببخشند. آتش بهرام با قداست خاصی که دارد با تشریفات طولانی و با مراسم ویژه آماده می‌شد و باید دائم بسوزد (بویس، ۱۳۸۴: ۱۵۶).

از آنجا که آتش‌های بهرام اندک بود و در هر شرایطی می‌بایست با شعله‌های فروزان بسوزد (بویس، ۱۳۸۱: ۱۵۶) به نگه‌داری ویژه‌ای نیاز داشت. نگه‌داری آتش بهرام نسبت به آتش‌های آدران و یا آتش دادگاه، پیچیده‌تر و دشوارتر است (Modi, 1922: 210-244). متولیان آتش‌های بهرام از روحانیان طراز اول زردشتی یا اصطلاحاً «دستوران» هستند. آتش‌های آدران و دادگاه در مقابل آتش بهرام از اهمیت بسیار کمتری برخوردار بودند (آموزگار، ۱۳۸۳: ۲۸). نکته بسیار مهمی در روایات داراب

هرمزديار آمده که می‌تواند راهگشای ما در یافتن علت سنگی بودن آتشدان‌ها باشد؛ آتش بهرام را هم‌چون پادشاهی با آیینی ویژه بر روی سنگی (آتشدان) به نام «تخت» می‌نشانند (روایات داراب هرمزديار، ۱۹۲۲: ج ۲/ ۴۶۸)؛ یک سینی فلزی میان گنبد آتشگاه و آتشدان به نام «تاج آویزان» می‌کردند. موبدان با شمشیر و گرز هم‌چون سربازان «آتش بهرام پادشاه» را در این مراسم همراهی می‌کردند و گاهی آن‌ها را به عنوان نماینده آتش بهرام «پادشاه» می‌نامیدند (Modi, 1922: 225-227)؛ بنابراین یکی از وظایف پادشاهان نشان دادن آتشی در حد و اندازه شاهنشاهی در اقصی نقاط کشور بود. شاپور اول در کتیبه کعبه زردشت، از آتشکده‌های بسیاری نام می‌برد که برای شادی روان و دوام نام همسر، دختر، پسران و دیگر نزدیکانش بنا نموده و برای آن‌ها مقرری‌هایی نیز تعیین نموده بود (ن. ک. به: عریان، ۱۳۸۲: ۷۵-۴۸).

ایالت فارس در دوره ساسانی

طبق نظام تقسیمات کشوری کستگ‌ها به ناحیه‌هایی تقسیم شده بودند که مرزبانانی بر آن‌ها فرمانروایی می‌کردند (Christensen, 1971: 136-137)؛ ناحیه‌ها نیز به استان‌هایی تقسیم شده بودند که حاکم آن‌ها را «استاندار» می‌گفتند. ظاهراً استانداران، که مثل مرزبانان قوای نظامی نیز در اختیار داشتند، در اصل مباشر املاک سلطنتی بوده‌اند. تقسیم استان‌ها به بخش‌های کوچک‌تر فقط به سبب مقتضیات اداری بود. حکومت هر یک از بخش‌های کوچک، که آن را شهر و کرسی آن را شهرستان می‌گفته‌اند، بر عهده یک شهریگ بود که او را از میان دهقانان (یکی از طبقات نجبای درجه دوم) انتخاب می‌کردند. در رأس هر ده و مزارع تابع آن (روستاگ/ رستاق)، یک دیهیک قرار داشت (Christensen, 1971: 139-140) در دولت ساسانیان حکام نواحی مستقل را شهردار می‌گفتند، آن‌ها مطیع ساسانیان بودند و از عالی‌ترین مقام‌ها بودند (پیگولوسکایا و همکاران، ۱۳۶۳، ج ۱: ۷۹). «خسرو انوشیروان» (۵۳۱-۵۷۹ م.) ایران را به چهار کوست تقسیم کرد؛ استان فارس در این تقسیم‌بندی همراه با خوزستان، بحرین، اسپاهان، کرمان و سگستان جزو کوست نیمروز بود و به عنوان سرزمین اصلی این کوست محسوب می‌شده است (امیری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۲۹۸) که این محدوده وسیع با توصیف استخری از فارس مطابقت دارد که از سمت شمال به بیابان خراسان و بهری از حدود سپاهان و از سمت جنوب به دریای پارس محدود می‌شده است (اصطخری، ۱۳۴۷: ۵۹). اما آن‌چه به «ایالت فارس» مشهور بود در اوایل دوران اسلامی نیز کمتر تفاوتی با حدود دوره ساسانی خود داشته و به پنج ولایت یا کوره تقسیم می‌شد. این بنیاد تقسیمات سیاسی از دوره ساسانی به قدری خوب طراحی شده بود که تا حمله مغولان هم چنان پابرجای ماند. پنج کوره فارس عبارت بودند از: ۱- «کوره اردشیرخوره» که مرکز آن شیراز بود؛ ۲- کوره شاپورخوره که مرکز آن شهر شاپور بود؛ ۳- «کوره ارجان» که مرکز آن به همین نام بود؛ ۴- «کوره استخر» که مرکز آن اصطخر بود؛ و ۵- «کوره دارابجرد» که مرکز آن دارابجرد بود (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۳۸).

در این میان خلیج فارس در ایالت فارس از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. در ترتیبی که «ابن خردادبه» از ایالت فارس برشمرده، اردشیرخوره جایگاه سوم را داراست (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۳۸)؛ اما «اصطخری»، اردشیرخوره را دومین ولایت بزرگ فارس آورده (اصطخری، ۱۳۴۷: ۹۹) که گور، مرکز شاهنشاهی ساسانی در آن قرار داشته است (لسترنج، ۱۳۷۷: ۲۶۷). پیش از آن «اصطخر مقرر قدرت حکومت فارس بود تا این‌که اردشیر آن را به جور منتقل کرد» (اصطخری، ۱۳۴۷: ۱۱۰). اردشیر در همانجا که بر دشمنانش پیروز شد «شهر بسیار دلکش و آباد» (مقدسی: ۶۴۴) گور یا جور را بنا کرد (طبری، ۱۳۶۲: ۵۸۵؛ اصطخری، ۱۳۴۷: ۹۶).

در اوایل دوران اسلامی نیز راه‌های ایالت فارس همه از شیراز به نقاط دیگر منشعب می‌شد (لسترنج، ۱۳۷۷: ۳۱۷) که یکی از آن‌ها از کوار گذشته به گور می‌رسید و از آنجا به سیراف (لسترنج، ۱۳۷۷: ۳۱۸). سیراف «سیراف قصبه اردشیرخوره» (مقدسی: ۶۳۶) و از «بزرگ‌ترین شهرهای اردشیرخوره» (ابن حوقل: ۵۱) یا بهتر است بگوییم «بزرگ‌ترین شهر بعد از شیراز» (اصطخری، مسالک و ممالک، ۱۳۴۷: ۱۱۳) به شمار می‌رفت که بندرگاه اصلی گور بوده است (وثوقی، ۱۳۸۴: ۸۱). در حدود ۳۲۷ ه.ق. «سیراف شهری بزرگ و... جای بازرگانی است و بارگاه پارس است» (حدود العالم، ۱۳۶۱: ۱۳۱). در تأیید گستردگی ایالت فارس به خلیج فارس همین بس که مراکزی چون کنافه در فارس به خاطر مرواریدهایش مشهور بود (حدود العالم: ۱۳)؛ به نحوی که اعتقاد داشتند که «جز دریای پارس هیچ جای، معدن مروارید نگفته‌اند» (اصطخری، ۱۳۴۷: ۳۴)؛ هم‌چنین خارک یک اسقف‌نشین مسیحی و بخشی از اردشیرخوره بوده است (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۵۱).

آتشدان‌های ولایت فارس

آتشدان‌های ساسانی براساس میزان اهمیت آتش و آتشگاه به سه گروه شامل آتش پیروزگر بهرام، آتش محلی یا آتش آتشان و آتش خانگی طبقه‌بندی می‌شدند (بویس، ۱۳۸۵: ۹۲؛ دوشن‌گیمن، ۱۳۸۵: ۱۲۸-۱۲۱). آتشکده آذرفرنبغ در کاریان، در جایگاه نخست (پورداوود، ۱۳۵۴: ۵۴-۵۱؛ دوستخواه، ۱۳۷۷: ۸۹۶-۷) است و آتشدان‌های فارس شامل امامزاده حاصل، خفرویه علامرودشت، چاه‌کور، تل شبستان مز، کلات بهرستان، تمب بت شلدان، سرگاه اسیر، بهده گاوبندی، سرگر فیروزآباد، شهر گور و آتشدان‌های سواحل خلیج فارس شامل تل شهید، امامزاده شاه‌نورالدین، قلعه برازجان و روستای کشتو از توابع شهرستان دشتی از نوع محلی هستند. آتشدان‌های خانگی نیز در گروه سوم جای می‌گرفتند که تاکنون شناسایی نشده است (عسکری‌چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۶). آتشدان‌های ساسانی مکشوف در سواحل خلیج فارس شامل: ۱- تل شهید، ۲- امامزاده شاه‌نورالدین، ۳- قلعه برازجان، و ۴- روستای کشتو دارای ویژگی‌های خاصی هستند، عبارتند از:

- از جنس سنگ آهک ساخته شده‌اند.
- از نظر شکل و نقش قابل مقایسه با نمونه‌های ناحیه فارس و سایر نقاط ایران هستند.

- از نظر اندازه اندکی بزرگ‌تر از نمونه‌های مناطق دیگر ایران هستند.
- مانند دیگر نمونه‌ها دارای نقش قاشقی عمودی به صورت گل رزت هستند؛ البته نقش پایه‌آتشدان‌های سواحل خلیج فارس با ظرافت بیشتری نسبت به نمونه‌های دیگر ایجاد شده است.
- در منطقه خلیج فارس پایه‌آتشدان ساده مشاهده نشد، اما در سایر نقاط ترکیبی از پایه‌های ساده و منقوش در اشکال و ابعاد متفاوت دیده می‌شود.
جالب است که آتشدان‌های متعددی در استان‌های فارس و بوشهر کشف شده که با پایه مدور، بدنه استوانه‌ای و کشیده همراه با تزئین دورتادور سطح بدنه با شیارهای برجسته و کنده شبیه به برگ‌های درخت نخل دیده می‌شود (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۱۹۹). تعدادی از محوطه‌های باستانی جنوب فارس در حوزه شهرستان لامرد و مهر با پایه‌های آتشدان سنگی عبارتند از: I محوطه امامزاده حاصل ظالمی، II خفرویه، III چاه‌کور علامرودشت، IV مزچاه توس، V کلات بهرستان، VI تمب بت شلدان، VII سرگاه اسیر، VIII بهده گاوبندی. تعدادی پایه‌آتشدان سنگی نیز از ناحیه فیروزآباد (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۰) به قرار ذیل به دست آمده است:

۱- پایه‌های سنگی آتشدان از محوطه امامزاده حاصل ظالمی (تصاویر ۱ و ۲) شامل سه پایه سنگی از آتشدان مزین به شیارهای تزئینی به شکل ساقه نخل (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۰؛ Gaube, 1980: 149-166)؛ هم چنین قطعات شکسته قاب سرپوش آتشدان و قطعات سکوی کف چارتاقی در این محوطه شناسایی گردیده است (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۱-۲۰۰، تصاویر ۷-۲ و تصاویر رنگی ۲۹-۲۶)؛

▲ تصاویر ۱ و ۲: حاصل ظالمی و بخشی از آتشدان امامزاده حاصل ظالمی (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲). ◀

Fig. 1 & 2: A stone fire altar from Hasel Zalemi & A part of altar from Imamzade Hasel Zalemi (Askari Chaverdi, 1392).

- ۲- آتشدان سنگی از محوطه خفرویه علامرودشت (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۱۳۸۴؛ ۲۰۱، ۱۰-۸ و تصاویر رنگی ۳۰ و ۳۱)؛
- ۳- آتشدان سنگی از محوطه چاه‌کور (تصویر ۳) علامرودشت (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۱، تصویر ۱۱ و تصویر رنگی ۳۴)؛
- ۴- آتشدان سنگی از محوطه تل شبستان مز (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۲، تصویر ۱۲ و تصویر رنگی ۳۳)؛
- ۵- آتشدان سنگی از محوطه کلات بهرستان به همراه با یک ظرف آتشدان (مجموعه) (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۲، تصویر ۱۴-۱۳ و تصاویر رنگی ۳۲ و ۳۵-۳۶)؛
- ۶- آتشدان سنگ آهکی از محوطه بهده گاوبندی (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۳، تصویر ۲۰ و تصویر رنگی ۴۰)؛

۷- در محوطه‌های تمب بت و محوطه سرگاه اسیر در دشت لامرد و مهر نیز قطعاتی از قاب شکسته و قطعات شکسته پایه آتشدان سنگی مزین به شیارهای ساقه نخلی شناسایی گردید (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۳۰۳، تصاویر ۱۹-۱۶ و تصاویر رنگی ۳۹-۳۷).

در نواحی دیگر استان فارس نیز تعدادی آتشدان به دست آمده است؛ از جمله:
۱- پایه‌های سنگی آتشدان محوطه سرگر فیروزآباد (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۳، تصویر ۲۴-۲۲ و تصاویر رنگی ۴۴-۴۲)؛
۲- آتشدان سنگی محوطه چارتاق خیرگر (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۴۱۸، تصویر رنگی ۴۸)،

۳- آتشدان سنگی قلعه گوری دهبان، چاه‌ورز (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۴۱۹، تصویر رنگی ۴۹)

۴- آتشدان سنگی محوطه شیخ عامر (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۴۱۹، تصویر رنگی ۵۰)؛

۵- پایه‌های سنگی آتشدان شهر اردشیرخوره (تصویر ۴) یا گور (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۴، تصویر ۲۶-۲۵ و تصاویر رنگی ۴۶-۴۵)؛

► تصویر ۳ و ۴: قاب زیرین پایه آتشدان در چاه کور علامرودشت؛ آتشدان شهر گور ۱ (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲).

Fig. 3 & 4: The lower frame of the fire altar from Chah-Kur, Alla-Marvdasht; A stone fire altar from Gur, Fars (Askari Chaverdi, 1392).

۶- پایه‌های سنگی آتشدان از کاریان (عسکری چاوردی و کایم، ۱۳۹۱) که جایگاه و اهمیت آتش روحانیان زرتشتی در دوره ساسانی و آغاز دوران اسلامی را نشان می‌دهند (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۴)؛

۷- آتشدان سنگی به نقش آتش، دشت گله‌دار فارس (تصویر ۵) با تزئین تخریب‌شده یک جفت بال مانند نقش بال در تاج پادشاهان ساسانی نظیر بهرام اول، ۲۷۳-۲۷۶ م. (Gaubé, 1980: 149-166) از جنس ماسه سنگ شبیه به آتشدان‌هایی از بیشابور (توسط رومن گیرشمن)، قنات باغ (توسط لویی واندنبرگ) و حاکیز (توسط ه. لوشای) است (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۵۲، تصاویر ۳۲-۱، ۳۲-۴ و ۳۲-۵)؛

۸- آتشدان سنگی با کتیبه‌ای از ابنون (تصویر ۶) از دوره شاپور یکم ساسانی در امامزاده ابراهیم روستای نصرآباد نزدیک شیراز (طاووسی، ۱۳۷۵: ۲۰۳-۲۱۱؛ Gignux, 1991; Mackenzie, 1993; Gignux, 1985; Tavoosi, 1989)؛

تصویر ۵: آتشدان سنگی با نقش آتش، دشت گله‌دار فارس (Gaubé, 1980: Abb. 32.1).

Fig. 5: A stone fire altar with a fire motif, Galehdar Plain, Fars (Gaubé, 1980: Abb. 32.1).

تصویر ۶: امامزاده ابراهیم نصرآباد شیراز (Tavoosi & Frye: 1989).

Fig. 6: A stone fire altar from Imamzade Ebrahim, Nasrabad, Shiraz (Tavoosi & Frye, 1989).

هرچند سواحل خلیج فارس در تقسیمات سیاسی در جنوب و غرب استان فارس امروزه مستقل است، اما در دوره ساسانی یک منطقه جغرافیای سیاسی بوده؛ از این رو تعدادی آتشدان سنگی مانند نمونه‌های فارس در محوطه‌های حوضه خلیج فارس و سواحل بوشهر شناسایی شده است:

۱- پایه‌هایی از جنس سنگ آهک مربوط به آتشدان از تل شهید (زارع، ۱۳۷۹: ۱-۴۱؛ Carter, 2006: 1-41) قابل مقایسه با نمونه‌های شناسایی شده در امامزاده شاه‌نورالدین برازجان، آتشدان موجود در قلعه برازجان، آتشدان‌های مکشوف از محوطه «خانه گیر» در روستای کشتو از توابع شهرستان دشتی (توفیقیان، ۱۳۸۳: ۴۵-۱۶) و نیز ویگل کاشان (جاوری، ۱۳۹۱)، پلنگ‌گرد اسلام آباد غرب (خسروی و رشنو، ۱۳۹۱)، شیان در اسلام آباد غرب (مرادی، ۱۳۸۸)، بندیان درگز و امامزاده محمدولی بیگ درگز (رهبر، ۱۳۸۹: ۱۷۷-۱۶۷)، تپه نیزار قم (Kleiss, 1992)، چمنمشت دره‌شهر (مظاهری، ۱۳۸۵: ۳۱۴-۳۱۳)، میل میلگه (مرادی، ۱۳۸۸: تصاویر ۱۴ و ۱۵)، تورنگ تپه (Bucharlat & Lecomte, 1987: Pl. 130; C, pp 51-75)، حاجی‌آباد فارس (Azarnoush, 1994: Fig. 77)، آتشدان‌های اتاق PD تخت‌سلیمان (ناومان، ۱۳۷۴: ۶۷، تصویر ۳۹)، نقش آتشدان دشت گله‌دار فارس (Gaubé, 1980: Abb. 32.1)، قبرستان سرفولاد محله سمنان و روستای کاکا در گنبدکاووس (مرتضایی، ۱۳۸۴: ۱۹۸-۱۸۷)؛ آتشدان امامزاده حاصل ظالمی و قاب زیرین پایه آتشدان در چاه کور علامرودشت (عسکری‌چاوردی، ۱۳۹۲: ۴۰۶-۴۱۹) در جنوب فارس است (تصاویر ۷ تا ۱۰)؛

۲- پایه‌های سنگی آتشدان خانه گبرها (تصاویر ۱۱ تا ۱۳) در روستای کشتو دشتی بوشهر قابل مقایسه با نمونه‌های کشف شده در تل شهید، قلعه برازجان (احتمالاً از تل شهید)، امامزاده شاه‌نورالدین در بوشهر و نیز امامزاده حاصل ظالمی (عسکری‌چاوردی، ۱۳۹۲: ۴۰۶-۴۱۹) در جنوب فارس است؛

۳- آتشدان سنگی موجود در قلعه برازجان (تصویر ۱۴) که احتمالاً از محوطه تل شهید به قلعه برازجان انتقال یافته است (عسکری‌چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۳، تصویر ۲۱ و تصویر رنگی ۴۱)؛

۴- آتشدان سنگی امامزاده شاه‌نورالدین (تصویر ۱۵) بوشهر (توفیقیان، ۱۳۸۳: ۴۵-۱۶)؛

تصویر ۷: تل شهید (توفیقیان، ۱۳۹۷).
Fig. 7: A part of altar from Tol-e Shahid (Tofighian, 1397).

تصویر ۸: تل شهید (عکس از: حمید زارع).
Fig. 8: The lower frame of the fire altar from Tol-e Shahid (by: Hamid Zare).

تصویر ۹: تل شهید (عکس از: حمید زارع).
Fig. 9: The lower frame of the fire altar from Tol-e Shahid (by: Hamid Zare).

►► تصویر ۱۰: تل شهید (تصویر از: حمید زارع).

Fig. 10: The lower frame of the fire altar from Tol-e Shahid (by: Hamid Zare).

►► تصویر ۱۱: کشتو (توفیقیان: ۱۳۹۷).

Fig. 11: A part of altar from Keshto (Tofighian, 1397).

►► تصویر ۱۲: کشتو (توفیقیان، ۱۳۹۷).

Fig. 12: A part of altar from Keshto (Tofighian, 1397).

►► تصویر ۱۳: کشتو (توفیقیان: ۱۳۹۷).

Fig. 13: The lower frame of the fire altar from Keshto (Tofighian, 1397).

►► تصویر ۱۴: قلعه برازجان (توفیقیان، ۱۳۹۷).

Fig. 14: The lower frame and a part of the fire altar from Ghale Borazjan (Tofighian, 1397).

►► تصویر ۱۵: شاه نورالدین (توفیقیان، ۱۳۹۷).

Fig. 15: A part of altar from Shah Noor al-Din (Tofighian, 1397).

۵- آتشدان سنگی و تعدادی قاب زیرین آتشدان (تصاویر ۱۶ تا ۲۰) از باغ مرتضی‌علی بردستان بوشهر (توفیقیان، ۱۳۹۷: ۱۷-۲۴)؛

۶- آتشدان لوحک (تصویر ۲۱)، نزدیک بندر بردستان (توفیقیان، ۱۳۹۷: ۱۵-۱۶)؛

با این وصف، وجه مشترک همه آتشدان‌ها در یک نکته است؛ همگی از جنس سنگ ساخته شده‌اند. حال پرسشی که در اینجا مطرح است این‌که مگر آتشدان‌ها در دیگر نواحی شاهنشاهی ساسانی از چه جنسی ساخته شده‌اند؟ هم آتشدان گچی و هم آتشدان سنگی در دیگر نواحی پهنه جغرافیایی ایران در دوره ساسانی به دست آمده و بنابراین در بخشی مجزا مختصراً در ذیل ادامه شده‌اند.

آتشدان‌های گچی از دوره ساسانی در پهنه ایران

آتشدان‌ها در همه نواحی شاهنشاهی ساسانیان برپا بوده است و از این‌رو تعداد زیادی آتشدان در دیگر نواحی ایران کشف شده است که از آن جمله می‌توان به نمونه‌های پیش‌رو اشاره کرد.

▲ تصویر ۱۶: آتشدان مکشوف از باغ

مرتضی‌علی بردستان (توفیقیان، ۱۳۹۷).

Fig. 16: Altar from Morteza-Ali, Bardestan (Tofighian, 1397).

- ۱- آتشدان گچی آتشکده ویگل (تصویر ۲۲) کاشان (جاوری، ۱۳۹۱)؛
- ۲- آتشدان گچی آتشکده بندیان (تصویر ۲۳) درگز (رهبر، ۱۳۷۸: ۳۱۹-۳۱۸) که نقش آن در تالار آتشگاه نیز گچبری شده است (همانجا: ۳۲۵-۳۲۴)؛
- ۳- آتشدان گچی امامزاده محمودلی بیگ (تصویر ۲۴) درگز (همو، ۱۳۸۵: ۳۷)؛
- ۴- آتشدان گچی آتشکده شیان (رضوانی، ۱۳۸۴: ۳۷-۳۶؛ ۱۳۸۵: ۵)، (تصویر

▲ تصویر ۱۷: پایه آتشدان به همراه شالی از باغ مرتضی‌علی بردستان (ایرنا).

Fig. 17: Parts of the fire altar from Morteza Ali, Bardestan

- ۵- آتشدان گچی آتشکده میل میلگه (تصویر ۲۶) و تعدادی پایه گچی و سنگی با مقطع مستطیلی و به شکل مخروط ناقص و دارای شیارهای قاشقی در اضلاع چهارگانه هستند (مرادی، ۱۳۸۵: ۱۵۵-۱۸۳)؛
- ۶- آتشدان گچی محوطه چم نمشت (تصویر ۲۷)، دره شهر (مظاهری، ۱۳۸۵: ۳۱۳-۳۱۴) که سطح آن با استفاده از طرح گلبرگ‌های گل تزئین شده است. انتهای

جدول ۱: آتشدان‌های کشف‌شده از ولایت فارس (نگارندگان، ۱۴۰۰). ▼

Tab. 1: Fire Altars discovered from Fars (Authors, 2020).

ردیف	نام محوطه	جنس	مبادی کشف	رفرنس	توضیحات
۱	امامزاده حاصل ظالمی	سنگی	بررسی	عسگری چاوردی، ۱۳۹۲	تصاویر ۱ و ۲
۲	خفرویه	سنگی	بررسی	عسگری چاوردی، ۱۳۸۴	-
۳	چاه کور	سنگی	بررسی	عسگری چاوردی، ۱۳۹۲	تصویر ۳
۴	تل شبستان	سنگی	بررسی	عسگری چاوردی، ۱۳۹۲	-
۵	کلات بهرستان	سنگی	بررسی	عسگری چاوردی، ۱۳۹۲	-
۶	بهده	سنگی	اتفاقی	عسگری چاوردی، ۱۳۹۲	-
۷	تمب بت و سرگاه اسیر	سنگی	بررسی	عسگری چاوردی، ۱۳۹۲	-
۸	سرگر	سنگی	بررسی	عسگری چاوردی، ۱۳۹۲	-
۹	خیرگر	سنگی	بررسی	عسگری چاوردی، ۱۳۹۲	-
۱۰	قلعه گوری شیخ‌بان	سنگی	بررسی	عسگری چاوردی، ۱۳۹۲	-
۱۱	شیخ عامر	سنگی	بررسی	عسگری چاوردی، ۱۳۹۲	-
۱۲	اردشیرخوره	سنگی	بررسی	عسگری چاوردی، ۱۳۹۲	تصویر ۴
۱۳	کاریان	سنگی	بررسی	عسگری چاوردی و کایم، ۱۳۹۱	-
۱۴	گله‌دار	سنگی	بررسی	Gaube, 1980	تصویر ۵
۱۵	نصرآباد	سنگی	اتفاقی	Gignux, 1985	تصویر ۶ (کتیبه آب‌نون)
۱۶	تل شهید	سنگی	اتفاقی	Carter, 2006	تصاویر ۷ تا ۱۰
۱۷	خانه گیرها	سنگی	اتفاقی	عسگری چاوردی، ۱۳۹۲	تصاویر ۱۱ تا ۱۳
۱۸	قلعه برازجان	سنگی	نامعلوم	عسگری چاوردی، ۱۳۹۲	تصویر ۱۴
۱۹	امامزاده شاه‌نورالدین	سنگی	اتفاقی	توفیق‌یان، ۱۳۸۳	تصویر ۱۵
۲۰	باغ مرتضی علی	سنگی	اتفاقی	توفیق‌یان، ۱۳۹۷	تصاویر ۱۶ تا ۲۰
۲۱	لوحک	سنگی	اتفاقی	توفیق‌یان، ۱۳۹۷	-

► تصویر ۱۸: قاب زیرین پایه آتشدان از باغ مرتضی علی (توفیقیان، ۱۳۹۷).

Fig. 18: The lower frame of the fire altar from Morteza-Ali (Tofighian, 1397).

►► تصویر ۱۹: قاب زیرین آتشدان محوطه باغ مرتضی علی بردستان (توفیقیان، ۱۳۹۷).

Fig. 19: The lower frame of the fire altar from Morteza-Ali (Tofighian, 1397).

► تصویر ۲۰: یکی از قاب‌های زیرین آتشدان از شهرستان بردستان (توفیقیان، ۱۳۹۷).

Fig. 20: One of the lower frames of the fire altar from Bardestan (Tofighian, 1397).

►► تصویر ۲۱: آتشدان مکشوف از روستای لوحک بردستان، بوشهر (تصویر از: محمد رنجبر).

Fig. 21: A part of altar from Lohak, Bardestan, Bushehr (by: Mohammed Ranjbar).

► تصویر ۲۲: آتشدان گچی ویگل کاشان (جاوری، ۱۳۹۱).

Fig. 22: Gypsum altar of the Wigol, Kashan (Javeri, 2011).

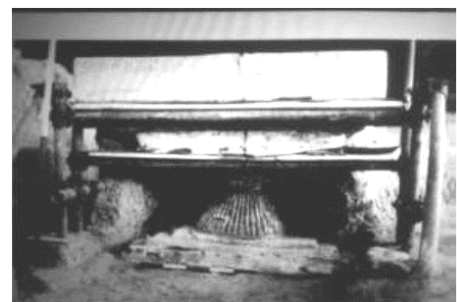

►► تصویر ۲۳: آتشدان گچی آتشکده بندیان درگز (رهبر، ۱۳۷۸).

Fig. 23: Gypsum altar of the Bandian, Darghaz (Rahbar, 2008).

► تصویر ۲۴: آتشدان گچی امامزاده محمد ولی‌بیگ درگز (رهبر، ۱۳۸۵).

Fig. 24: Gypsum altar of the Imamzadeh Mohammed Vali Bey Darghaz (Rahbar, 2006).

گلبگ‌ها گرد است و تعداد ۷ عدد از آن‌ها باقی مانده است. در مرکز این آتشدان سوراخی به قطر ۴ سانتی‌متر ایجاد شده است (علی‌بیگی، ۱۳۹۱: ۱۹۶-۲۰۲)؛
۷- آتشدان گچی قبرستان B شرق روستای کاکا (تصویر ۲۸)، گنبدکاووس (مرتضایی، ۱۳۸۴: ۱۸۷-۱۹۵)؛
۸- آتشدان گچی تپه نیزار (تصویر ۲۹) قم (Kleiss, 1992)؛

تصویر ۲۵: آتشکده شیان، اسلام‌آباد غرب (آرشو میراث‌فرهنگی اسلام‌آباد غرب). ◀

Fig. 25: Gypsum altar of the Shi'an, Islamabad West (Office of Cultural Heritage in Islamabad, Archive).

تصویر ۲۶: پایه گچی چهارتاقی میل میلگه (مرادی، ۱۳۸۸). ◀◀

Fig. 26: Gypsum altar of the Mille-milaga (Moradi, 2008).

تصویر ۲۷: پایه گچی آتشدان چمنمشت دره‌شهر (مظاهری، ۱۳۸۵؛ علی بیگی، ۱۳۹۱). ◀

Fig. 27: Gypsum altar of the Cham Nemesht, Dere-Shahr (Mazaheri, 2015; Alibeigi, 2015)

تصویر ۲۸: قبرستان ب روستای کاکا در گنبد کاووس (مرتضایی، ۱۳۸۴). ◀◀

Fig. 28: Gypsum altar of Cemetery B of Kaka Village in Gonbad-Kavoos (Mortazaei, 2004).

۹- آتشدان‌های گچی پلنگرد (تصویر ۳۰) اسلام‌آباد غرب، کرمانشاه (خسروی و رشنو، ۱۳۹۱؛ ۱۳۹۳: ۱۷۹-۱۷۴).

۱۰- آتشدان گچی تورنگ تپه (تصویر ۳۱) گرگان (Bucharlat & Lecomte, 1987: 75, 197, pl. 130: C).

۱۱- آتشدان گچی فولاد محله (تصویر ۳۲) سمنان (مرکز اسناد سازمان میراث‌فرهنگی کشور، پرونده ثبتی اثر به شماره ۶۹۵۴ به تاریخ ۱۳۸۱/۱/۱۰)؛

۱۲- آتشدان گچی قلعه کهزاد (تصویر ۳۳) رومشکان لرستان که سرپرست هیأت کاوش آن راستون تزئینی معرفی کرده است (معمدی، ۱۳۷۱: ۱۶-۸)؛

۱۳- آتشدان گچی حاجی‌آباد (تصویر ۳۴) دارابگرد، فارس (Azarnoush, 1994: 5; 101, fig. 77)؛

۱۴- آتشدان گچی قلعه داور، بان زرده در قلعه زگرد کرمانشاه (Moradi & Keal, 2020: 35)؛

۱۵- آتشدان گچی ارفه‌ده سوادکوه، مازندران (عابدینی عراقی، ۱۴۰۰)؛

۱۶- آتشدان خشتی قلعه ایرج ورامین (محمد رضا نعمتی، گفتگوی شخصی؛ برای اطلاع بیشتر از ساختار خشتی قلعه، ر. ک. به: نعمتی و موسوی‌نیا، ۱۳۹۸)؛

تصویر ۲۹: بخشی از یک آتشدان تپه نیزاز قم (Kleiss, 1992: taf. 47. 1 & abb. 12). ◀

Fig. 29: A part of altar in Tepe-Neyzar, Qom (Kleiss, 1992: taf. 47. 1 & abb. 12)

تصویر ۳۰: آتشدان پلنگ‌گرد اسلام‌آباد (خسروی و وشنو، ۱۳۹۱). ◀◀

Fig. 30: Gypsum altar of Islamabad (Khosravi and Vashnu, 1391)

►► تصویر ۳۱: بخشی از آتشدان گچی تورنگ‌تپه (Bucharlat & Lecomte, 1987: PL. 130: C).

Fig. 31: A part of the altar of the Torang-Tepe (Bucharlat & Lecomte, 1987: PL. 130: C).

► تصویر ۳۲: آتشدان گچی قبرستان سرفولاد محله سمنان (تصویر از: علی حقیقت).

Fig. 32: Gypsum altar of Sarfulad-mahale cemetery, Semnan (by: Ali Haqiqat).

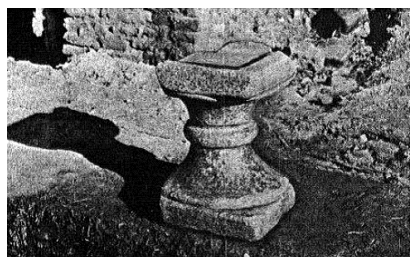
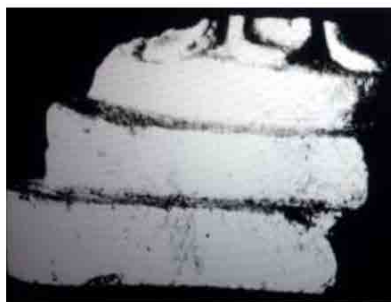

►► تصویر ۳۳: پایه گچی آتشدان قلعه کهزاد در رومشکان لرستان (معمدی، ۱۳۷۱).

Fig. 33: Gypsum altar of Gale Kohzad in Rumeshgan, Lorestan (Motamedi, 1371).

► تصویر ۳۴: بخشی از آتشدان حاجی‌آباد فارس (Azarnoush, 1994: fig. 77).

Fig. 34: A part of the altar of the Haji Abad Fars (Azarnoush, 1994: fig. 77).

▲ تصویر ۳۵: آتشدان سنگی بقعه دانیال نبی در شوش (مصطفوی، ۱۳۴۷).

Fig. 35: The stone altar of the tomb of Daniel in Susa (Mustafavi, 1347).

▲ تصویر ۳۶: آتشدان ساسانی تخت سلیمان (ناومان، ۱۳۷۴).

Fig. 36: Sasanian altar of Takht-e Suleiman (Naumann, 1374)

آن چه مشخص است این که تمام پایه‌های آتشدان در دیگر نواحی ایران به استثناء ولایت فارس همگی از جنس گچ هستند و تنها یک مورد از جنس خشت گزارش شده است؛ بنابراین پرسشی دیگری که در اینجا مطرح است این که آیا در دیگر نواحی هم آتشدان سنگی وجود داشته است؟

آتشدان‌های سنگی در دیگر ایالات ایران در دوره ساسانی

۱- آتشدان سنگی در روستای شوهان سفلی در حفاصل محوطه پلنگرد و شیان، استان کرمانشاه (خسروی و رشنو، ۱۳۹۱)؛

۲- آتشدان سنگی بقعه دانیال نبی (تصویر ۳۵) در شوش (مصطفوی، ۱۳۴۷)؛

۳- آتشدان سنگی آتشکده تخت سلیمان (تصویر ۳۶)، (ناومان، ۱۳۷۴: ۶۹-۵۰) و در اتاق PB و در بین ستون‌های مدور خشتی این فضا، مخروط‌های گچی (پایه آتشدان) کوچکی ایجاد شده است (ناومان، پیشین: ۵۳ و ۵۶)؛

۴- آتشدان سنگی کوه‌خواجه (تصویر ۳۷) (هرتسفلد، ۱۳۹۱: ۲۵۸-۲۵۷) که امروزه اثری از آن وجود ندارد (موسوی، ۱۳۷۴: ۸۴)؛ و احتمالاً از نمونه‌های کوچک قابل جابه‌جایی بوده است.

با توجه به مطالعات سکه‌شناسی به استثناء چند مورد غالباً آتشدان‌های پشت سکه‌های ساسانی دو نوع هستند؛ یکی به شکل ستونی با پایه و قسمت فوقانی آتشدان (تصویر ۳۸) و دیگری به صورت دو مخروط بر روی هم با پایه و قسمت فوقانی آتشدان (تصویر ۳۹)؛ اما جالب‌ترین نکته در این پژوهش شباهت فراوان یکی از آتشدان‌های کشف‌شده در شهر گور (تصویر ۴) و نیز تخت سلیمان (تصویر ۳۶) با عمده نقوش آتشدان‌های پشت سکه‌ها به شکل ستون است که به نظر

می‌رسد انتساب نوع آتشی که در آتشدان‌های پشت سکه‌ها فروزان بوده به آتش بهرام را تأیید کند.

آذرفرنبغ، آتش ایالتی بهرام در فارس

«...آورده‌اند که فارسیان را هفت آتشکده بود که هرکدام بیکی از کواکب سبعة منسوب می‌داشتند و بخوری که متعلق بدان کواکب بود در آن می‌سوختند: ۱- آذر مهر؛ ۲- آذر نوش که نوش آذر نیز گویند؛ ۳- آذر بهرام؛ ۴- آذر آبتین که منسوب به آبتین پدر فریدون است؛ ۵- آذر خرزین که آذر خرداد و آذر خراد نیز گویند، و آن آتشکده‌ای بود عالی بنا در شیراز، و در اصل خرداد نام یکی از مؤبدان است که بانی آن بود، و بعضی پارسیان را عقیده آنست که نام ملکیت که بمحافظت آتشکده‌ها مأمورست و در لغت خرداد بیاید؛ ۶- آذر زرد هشت؛ ۷- آذر برزین» (فرهنگ رشیدی: ۸۰).

آتش بهرام (در زبان پهلوی: آتخش و هرام) پادشاه پیروزمند آتش‌ها، آتش ایالتی بوده است؛ هم‌چنین آتش‌های شاهی که با بر تخت نشینی پادشاهان برپا می‌شدند و معمولاً پس از مرگ ایشان هم هم‌چنان فروزان بودند، و نیز سه آتش آذرفرنبغ یا آذرخره و آذرگشنسب و آذر برزین مهر از جنس آتش بهرام هستند (فرنبغ دادگی، ۱۳۸۵: ۹۲-۹۱). از بین سه آتشکده مهم ساسانی، آتشکده آذرفرنبغ در فارس است (کمالی سروستانی، ۱۳۸۴: ۲۳). آتشکده آذرفرنبغ را آتشکده کاریان نیز گفته‌اند (مسعودی، ۱۳۷۴: ۶۰۵-۶۰۶). ابن بلخی (فارسانما، ۱۳۷۴: ۱۰۶) به غلط مکان این آتشکده را برکه جور دانسته و آن را با آتشکده بارین یکی انگاشته است، اما حدود العالم، کاریان را شهرکی از داراگرد می‌داند (حدود العالم، ۱۳۶۱: ۷۹). «کریستن سن» مکان آتش آذرفرنبغ را در کاریان فارس می‌داند که گویا تا قرن ۳ م. آتش سایر آتشکده‌ها را از این آتشکده می‌برده‌اند (کریستن سن، ۱۳۸۴: ۱۷۶). «طبری» مکان کاریان را در یک منزلی باختری جویم می‌داند و از آتشکده‌ای در آنجا سخن می‌گوید که آتش مقدس را در آنجا نگه می‌داشته‌اند (۱۳۶۲: ج ۲: ۱۶۱).

«در پادشاهی گشتاسپ شاه، چنان‌چه از دین برمی‌آید، (آتش فرنبغ) از خوارزم به روشن‌کوه، به سرزمین کاریان نشانده شد، چنان‌که اکنون نیز آنجا ماندگار است» (فرنبغ دادگی، بندهش، ۱۳۸۵: ۹۱). آذرفرنبغ در فرهمندکوه در خوارزم جای گرفت، آذرگشنسب در کوه اسنوند در آذربایجان و آذر برزین مهر در گریوه ریوند که در پشته گشتاسپان است (راشد محصل، ۱۳۶۶: ۱۷؛ Tafazzoli & Gignoux, 1993: 51-54).

نتیجه‌گیری

بهرام میان زمین و آسمان قرار داشته و نگه‌دارنده عرش است و آتش‌های بهرام هرکدام، یک «کوست» را به مثابه واحدی جغرافیایی، سیاسی و دینی، هویت می‌دادند. آن‌چه آتش و آتشکده را در ایران باستان حائز اهمیت می‌سازد، نقشی است که آتشکده‌ها به اعتبار آتش‌های فروزان در آن‌ها، در هویت‌سازی برای جوامع و تقویت یگانگی و هم‌بستگی اجتماعی برعهده داشتند. در این رابطه، نقش آتش‌های بهرام که بلندمرتبه‌ترین آتش‌ها بوده و هیچ وابستگی به آتش‌های دیگر

▲ تصویر ۳۷: آتشدان سنگی کوه‌خواجه (هرتسفلد، ۱۳۹۱؛ موسوی، ۱۳۷۴).

Fig. 37: Sculpted stone altar of Mount Khwaja (Hertzfeld, 1391; Musavi, 1374).

▲ تصویر ۳۸: سکه شاپور اول ساسانی با آتشدان ستونی (سایت سکه‌ها؛ راهنمای سکه‌های ایران).

Fig. 38: The coin of Shapur I of the Sasanian with a columnar altar (Coins website; Iranian coins guide).

▲ تصویر ۳۹: سکه یزگرد سوم با آتشدان مخروطی (سایت سکه‌ها؛ راهنمای سکه‌های ایران).

Fig. 39: The coin of Yazdegerd III with a conical altar (Coins website; Iranian coins guide).

نداشتند، بسیار پیرنگ بود. حوزه جغرافیایی تحت پوشش یک آتش بهرام، از منظر دینی و قضایی از دیگر حوزه‌ها مستقل بوده و دستوران یا مراجع دینی و قضایی ویژه خود را داشت که در صدر مقام آتش بهرام در آن حوزه به شمار می‌رفت. بهرام در عین حال، بیانگر و موجد درجه‌ای از استقلال سیاسی و اداری نیز بود. سه آتش آذر فرنبغ و آذرگشنسب و آذربرزین مهر از مهم‌ترین آتش‌های ساسانی و از نوع آتش بهرام بودند که دستگاه تبلیغی ساسانیان، آن‌ها را به ترتیب، نماد هویت طبقات سه‌گانه روحانیان و جنگاوران و توده ملت معرفی می‌کرد. در فرهنگ زردشتی، آتش بهرام را «آتش بهرام پادشاه» می‌نامند پس به مراسم استقرار او در آتشکده را «تخت نشینی» می‌گویند، چنان‌که در روایات داراب هرمزدیار جایگاه آتش سپنیشث را در «سنگ» معرفی نموده و «تخته سنگی» که آتشدان را بر روی آن می‌گذارند را «تخت» آتش می‌دانند، سینی فلزی که میان گنبد آتشگاه و آتشدان آویزان است را «تاج» آتش می‌نامند. موبدان گویا سربازان «آتش بهرام پادشاه» بوده که در مراسم بر تخت نشاندن او، با شمشیر و گرز در دست حضور داشتند. تا به امروز کمابیش ۳۰ آتشدان از استان فارس به دست آمده است؛ با توجه به این‌که تنها از ولایت فارس آتشدان‌های سنگی به دست آمده، بنابراین ولایت فارس دو خصیصه جالب توجه داشت؛ یکی این‌که تختگاه پادشاهان ساسانی بود، و دیگر این‌که جایگاه آتش آذر فرنبغ بود. با این وصف، دو نتیجه از این مهم حاصل می‌شود که با توجه به قرارگیری آذر فرنبغ در فارس، تخت شاهنشاهی بر دوش روحانیت قرار داشته و دیگر این‌که با توجه به این خصیصه آتشدان‌های ولایت فارس سنگی بوده است تا نشانه‌ای از دوام شاهی باشد؛ چراکه آتش بهرام را هم چون شاهان ساسانی و به نام «شاه بهرام» در طی مراسم طولانی و خاص بر تخت که همان آتشدان سنگی است می‌نشاندند؛ حتی اگر این موارد آتشدان نباشند باز همین حکم درموردشان صادق است و سنگی هستند. نکته دیگری که نشان از تخریب آتشکده‌ها در دوران اسلامی است این‌که به استثناء یکی-دو مورد تمام آتشدان‌های دیگر شکسته به دست آمده‌اند؛ هرچند تعدادی از آن‌ها در اماکن متبرکه اسلامی کشف شده که احتمالاً برای تداوم فضای قدسی از دوره ساسانی به دوران اسلامی است؛ هم‌چنین از آنجا که در هر ایالت تنها یک آتش اصلی بهرام باید مشتعل می‌بود و آتشکده‌های دیگر تابع و زیرمجموعه آن باشند، به احتمال قریب به یقین آتشکده مرکزی دارای آتشدان سنگی بوده و دیگر آتشکده‌ها، آتشدان گچی داشته‌اند؛ هرچند به دلیل فقر منابع اطلاعاتی از جنس آتشدان‌های آتشکده‌های تابعه آذرگشنسب اطلاع کمتری وجود دارد؛ امید که با افزایش یافته‌های باستان‌شناختی در آینده شاهد نتایج دقیق‌تری در این زمینه باشیم. در نهایت، تنها دو نمونه آتشدان در نقش پشت اغلب سکه‌های ساسانی به شکل ستون، یکی در شهر گور و دیگری در تخت سلیمان در کنار منابع تاریخی، مؤید این است که آتش بهرام در این دو مکان شعله‌ور بوده است.

سپاسگزاری

از آقای دکتر کمال الدین نیکنامی (عضو هیأت علمی گروه باستان‌شناسی دانشگاه

تهران) جهت دادن مشاوره و از آقایان دکتر محمداسماعیل اسماعیلی جلودار (عضو هیأت علمی گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران)، دکتر مجید منتظرظهوری (عضو هیأت علمی گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران) و دکتر محمد مرتضایی (عضو هیأت علمی پژوهشکده باستان‌شناسی کشور) کمال تشکر را داریم.

درصد مشارکت نویسندگان

لازم به ذکر است که با توجه به استخراج این مقاله از رساله دکتری نویسنده اول، نگارش مقاله برعهده ایشان بوده که با مشاوره نویسنده دوم و با راهنمایی و نظارت به عنوان نویسنده سوم صورت گرفته است.

تعارض منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر، نبود تعارض منافع و عدم حمایت مالی از هیچ مرکز دولتی و غیردولتی را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- آموزگار، ژاله، (۱۳۸۳). تاریخ اساطیری ایران. تهران: سمت
- ابن بلخی، (۱۳۷۴). فارسنامه. به کوشش: منصور رستگار فسایی، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
- ابن حوقل، محمد، (۱۳۴۵). صورةالأرض. ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن خردادبه، (۱۳۷۱)، المسالك و الممالك. مترجم: سعید خاگرد، تهران: میراث ملل.
- ابن فقیه، احمد بن محمد، (۱۳۷۹). مختصر البلدان. ترجمه ح. مسعود (ترجمه مختصر محمد رضا حکیمی)، تهران: بنیاد فرهنگ.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم، (۱۳۴۷). المسالك و الممالك. به کوشش: ایرج افشار و تحت نظر: احسان یارشاطر، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب (هم‌چنین: اصطخری، ابواسحاق، (۱۳۶۸). مسالك و ممالك. به اهتمام: ایرج افشار، تهران: علمی و فرهنگی).
- امیری، سیدرزاق، (۱۳۹۱). پارسه (تاریخ فارس، شهرها و روستاهای آن). ج. ۹. شیراز: نوید.
- اوستا: گاتاها، سرودهای زرتشت. (۱۳۵۴). گزارش: ابراهیم پورداوود، زیرنظر: بهرام فره‌وشی، تهران: دانشگاه تهران
- اوستا: کهن‌ترین سروده‌های ایرانیان. (۱۳۷۷). گزارش: جلیل دوستخواه، تهران: مروارید.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ، (۱۳۸۶). تذکره جغرافیای تاریخی ایران. ترجمه حمزه سردادور، تهران: توس.
- بویس، مری، (۱۳۸۵). زردشتیان (باورها و آداب دینی آن‌ها). ترجمه عسکر

بهرامی، تهران: انتشارات ققنوس.

- بویس، مری، (۱۳۸۴). «میثره در ایزدکده مانوی». ترجمه عسگر بهرامی، در: مهر در ایران و هند باستان، ویراسته بابک علیخانی، تهران: انتشارات ققنوس: ۱۴۳-۱۵۸.

- بویس، مری، (۱۳۸۶). «دیانت زرتشتی در دوران متأخر». در: دیانت زرتشتی، کای بار، پروفیسور آسموسن و مری بویس. ترجمه فریدون وهمن، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

- بهار، مهرداد، (۱۳۷۶). پژوهشی در اساطیر ایران. تهران: آگه.

- [بی‌نا]، (۱۳۶۱). حدود العالم من المشرق الى المغرب. به‌کوشش: منوچهر ستوده، تهران: طهوری.

- پازوکی، ناصر؛ و شادمهر، عبدالکریم، (۱۳۸۴). آثار ثبت شده ایران در فهرست آثار ملی. تهران: سازمان میراث فرهنگی.

- پیگولوسکایا، نینا ویکتوروونا و همکاران، (۱۳۶۳). تاریخ ایران: از دوران باستان تا پایان سده هیجدهم میلادی. ترجمه کریم کشاورز. تهران: پیام.

- توفیقیان، حسین، (۱۳۹۳). بنادر تاریخی خلیج فارس، از دوره ساسانی تا صدر اسلام. تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

- توفیقیان، حسین، (۱۳۸۳). «گزارش بررسی و شناسایی باستان‌شناسی بوشهر. هیأت مشترک ایران- انگلستان». مرکز اسناد و کتابخانه پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده)

- توفیقیان، حسین، (۱۳۹۶). «پژوهشی در پایه آتشدان‌های ساسانی نویافته در سواحل خلیج فارس». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۷ (۱۲): ۱۹۵-۲۱۰. DOI: https://nbsh.basu.ac.ir/article_1976. 10.22084/NBSH.2017.9103.1400.html?lang=fa

- جاوری، محسن، (۱۳۹۱). «محوطه باستانی ویگل». گمانه، نشریه تخصصی باستان‌شناسی دانشگاه کاشان، ۱ (۲): ۴۳-۵۴.

- جدی، محمدجواد، (۱۳۸۷). مهر و حکاکی در ایران. تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.

- خسروی، شکوه؛ و رشنو، اصغر، (۱۳۹۳). «کاوش اضطراری محوطه پلنگرد شهرستان اسلام‌آباد، کرمانشاه». مجموعه مقاله‌های کوتاه دوازدهمین گردهم‌آیی سالانه باستان‌شناسی ایران، ۲۹ تا ۳۱ اردیبهشت‌ماه ۹۳، پژوهشکده باستان‌شناسی: ۱۷۷-۱۷۹.

- دوشن‌گیمن، ژاک، (۱۳۸۵). واکنش غرب در برابر زرتشت. ترجمه تیمور قادری، تهران: انتشارات امیرکبیر.

- رضوانی، حسن، (۱۳۸۴). «گزارش مقدماتی کاوش نجات‌بخشی سد شیان کرمانشاه (شماره دو)». تهران: مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده)

- رضوانی، حسن، (۱۳۸۵). آتشدان شیان. (بروشور منتشر شده توسط پایگاه میراث فرهنگی محور ساسانی کرمانشاه - قصرشیرین).

- روایات پهلوی، (۱۳۶۷). ترجمه و گزارش: مهشید میرفخرایی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- روایات داراب هرمزدیار. (۱۹۲۲ م.). به‌کوشش: موبد مانک رستم اونوالا، ۲ جلد، بمبئی.
- رهبر، مهدی، (۱۳۷۸). «معرفی آدریان (نیایشگاه) مکشوفه در دوره ساسانی در بندگان درگز و بررسی مشکلات معماری این بنا». مجموعه مقالات دومین کنگره معماری و شهرسازی ایران، جلد دوم، ارگ بم، کرمان، ۲۵ تا ۲۹ فروردین ۱۳۷۸، به کوشش: دکتر باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور: ۳۱۵-۳۴۱.
- رهبر، مهدی، (۱۳۸۵). «آیا امامزاده روستای محمودلی بیگ یک آتشکده است؟». چکیده مقالات سومین همایش باستان‌شناسان جوان و مروری بر چشم‌انداز باستان‌شناختی خراسان و بم، ۱۸ تا ۲۰ آذر ۱۳۸۵، به کوشش: شهرام زارع، تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور: ۳۷.
- رهبر، مهدی، (۱۳۸۹). «آتشکده بندگان درگز، یک بار دیگر». پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، ۲ و ۳ (۴ و ۵): ۱۶۸-۱۷۷.
- زند بهمن‌یسن. (۱۳۷۰). گزارش: محمدتقی راشدمحصل، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- سرکاراتی، بهمن، (۱۳۸۵). سایه‌های شکارشده. تهران: طهوری، چاپ دوم.
- سرفراز، علی‌اکبر؛ و فریدون آوزمانی، (۱۳۹۱). سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه. تهران: سمت.
- شریعت‌زاده، اصغر، (۱۳۹۶). سکه‌های ایران زمین: مجموعه سکه‌های مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک از دوره هخامنشی تا پایان دوره پهلوی. تهران: پازینه.
- صد در نثر و صد در بندش. (۱۹۰۹ م.). به‌کوشش: ب. ن. ده‌آبهار، بمبئی.
- طاووسی، محمود، (۱۳۷۵). «آتشدان برم‌دلک و نتیجه تاریخی آن». مجموعه مقالات اولین گردهمایی زبان، کتیبه و متون کهن، تهران: سازمان میراث فرهنگی: ۲۰۵-۲۱۲.
- عابدینی‌عراقی، مهدی، (۱۴۰۰). «فصل اول کاوش تپه کلا (آتشکده) ارفه‌ده سوادکوه». مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان مازندران (منتشر نشده).
- عریان، سعید، (۱۳۸۲). راهنمای کتیبه‌های ایرانی میانه. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- عسکری‌چاوردی، علیرضا، (۱۳۸۹). «مدارکی از جنوب فارس در زمینه تکریم آتش در ایران باستان». باستان‌شناسی و تاریخ، ۴۹: ۲۷-۳۹.
- عسکری‌چاوردی، علیرضا، (۱۳۹۲). پژوهش‌های باستان‌شناسی کرانه‌های خلیج فارس، شهرستان لامرد و مهر، فارس. دانشگاه هنر شیراز: انتشارات سبحان نور.
- عسکری‌چاوردی، علیرضا؛ و آذرنوش، مسعود، (۱۳۸۳). «بررسی باستان‌شناسی

- محوطه‌های باستانی واقع در پس کرانه‌های خلیج فارس: لامرد و مهر فارس». باستان‌شناسی و تاریخ، ۱۸ (۲: ۳۶): ۳-۱۹.
- عسکری چاوردی، علیرضا؛ و کایم، باربارا، (۱۳۹۲). «پژوهش‌های باستان‌شناسی در منطقه کاریان لارستان: فرضیه‌ای بر محل آتش آذر فرنبغ». نامورنامه: ۳۹۵-۴۲۱.
- علی‌بیگی، سجاد، (۱۳۹۱). «آیا شی گچی مکشوف از محوطه چمن‌مشت، نشانی از یک آتشکده دوره ساسانی دارد؟». پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، ۴ (۸): ۱۹۶-۲۰۲.
- کریستین‌سن، آرتور، (۱۳۸۴). ایران در زمان ساسانیان. ترجمه رشید یاسمی. تهران: نگاه.
- طبری، محمد بن جریر، (۱۳۶۲). تاریخ طبری. ج ۲، مترجم: ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- فرنبرگ‌دادگی، (۱۳۸۵). بندهش. ترجمه و گزارش: مهرداد بهار، تهران: توس.
- کاتب، بهاء‌الدین محمد بن حسن اسفندیار، (۱۳۲۰). تاریخ طبرستان. به تصحیح: عباس اقبال، تهران: بی‌نا.
- کمالی سروستانی، کورش، (۱۳۸۴). دانشنامه آثار تاریخی فارس. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- گزیده‌های زادسپرم. (۱۳۶۶). ترجمه و تصحیح: محمدتقی راشد‌محصل، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- لسترنج، گای، (۱۳۷۷). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. محمود عرفان، تهران: علمی و فرهنگی.
- مرادی، یوسف، (۱۳۸۸). «چهارطاقی میل میلگه: آتشکده‌ای از دوره ساسانی». مطالعات باستان‌شناسی، ۱ (۱): ۱۵۵-۱۸۳. https://jarcs.ut.ac.ir/article_28636.html
- مرتضایی، محمد، (۱۳۸۴). «گزارش مقدماتی گمانه‌زنی و ساماندهی محوطه تپه قبرستان شرقی روستای کاکا شهرستان گنبد کاووس». گزارش‌های باستان‌شناسی، ۴: ۱۸۷-۱۹۸.
- مسعودی، علی بن حسین، (۱۳۷۴). مروج الذهب. مترجم: ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی.
- مصطفوی، محمدتقی، (۱۳۴۷). «آتشدان‌های در ابنیه متبرکه اسلامی». یادنامه پنجمین کنگره باستان‌شناسی و هنر ایران، جلد اول، شیراز: فرهنگ و هنر.
- مظاهری، خداکرم، (۱۳۸۵). «بررسی و شناسایی باستان‌شناسی دره سیمره». فصل دوم، جهاد دانشگاهی واحد ایلام (منتشر نشده).
- معتمدی، نصرت‌الله، (۱۳۷۱). «مهرابه ویزنهار قلعه کهزاد». میراث فرهنگی، ۳ (۱۶): ۸-۱۶ و ۵۷.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم. ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- موسوی، محمود، (۱۳۷۴). «یادمان خشتی کوه خواجه زابل و خلاصه‌ای از

نتایج مطالعات باستان‌شناسی انجام شده در آن». در: مجموعه مقالات نخستین کنگره معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم، کرمان (۱۲ تا ۱۷ اسفند ۱۳۷۴)، جلد چهارم، به‌کوشش: دکتر باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: میراث فرهنگی: ۶۶-۹۸. - میری، نگین، (۱۳۹۷). «تداوم و افول سنت‌های پیش از اسلام و زرتشتیگری در فارس در سده‌های میانه اسلامی بر مبنای شواهد تاریخی». تاریخ ایران، ۱۱ (۱): ۱۴۱-۱۶۰. https://irhj.sbu.ac.ir/article_95677.html; doi: 20.1001.1.20087357.1397.11.1.7.8

- مینوی خرد. (۱۳۶۵). ترجمه احمد تفضلی، تهران: توس.
- نامه تنسر به گشنسب، (۱۳۵۴). ترجمه از عربی به فارسی به قلم: ابن اسفندیار، به نقل از نسخه خطی و مقابله با چاپ دارمستتر به ضمیمه دیباچه و حواشی و توضیحات، گزارش و پژوهش: مجتبی مینوی، تهران: انتشارات خوارزمی.
- ناومان، رودلف، (۱۳۷۴). ویرانه‌های تخت سلیمان و زندان سلیمان. ترجمه فرامرز نجدسمیعی، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- نعمتی، محمدرضا؛ و موسوی‌نیا، سید مهدی، (۱۳۹۸). «ساختار معماری باروی قلعه ایرج با استناد به کاوش‌های باستان‌شناسی (پاییز ۱۳۹۶)». باغ نظر، ۱۶ (۷۷): ۱۵-۲۸. DOI: 10.22034/BAGH.2019.160033.3889 و https://www.bagh-sj.com/article_95617.html

- وثوقی، محمدباقر، (۱۳۸۴). تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار. تهران: سمت.
- وندایی، میلاد؛ و رویا تاجبخش، (۱۳۹۳). «اردشیرخوره پایتخت مذهبی ساسانیان». دانش مرمت و میراث فرهنگی، ویژه‌نامه آتشکده‌ها و آتشگاه‌های ایران: ۵۱-۹.

- وندیداد. (۱۳۸۵). ترجمه و پژوهش: هاشم رضی، تهران: بهجت.
- هرتسفلد، ارنست امیل، (۱۳۹۱). ایران در شرق باستان. ترجمه محمد شریفی نعمت‌آباد، کرمان: انتشارات فرزانه و شرکت ملی مس ایران.
- هینلز، جان راسل، (۱۳۹۷). شناخت اساطیر ایران. ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی، تهران: چشمه.
- یارشاطر، احسان، (۱۳۸۳). تاریخ ایران: از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان. ترجمه حسن انوشه، جلد سوم، قسمت اول، تهران: امیرکبیر.
- یارشاطر، احسان، (۱۳۸۷). تاریخ ایران: از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان. ترجمه حسن انوشه، جلد سوم، قسمت دوم، تهران: امیرکبیر.
- یسنه، (۱۳۸۷). گزارش: ابراهیم پورداوود، تهران: اساطیر.
- یشت‌ها، (۱۳۷۷). گزارش: ابراهیم پورداوود، ۲ جلد، تهران: اساطیر.

- Abedini Araqi, M., (2021). "The first chapter of the exploration of Tepe Kala (Fire Temple) of Arfa-deh Sawadkouh". Document Center of the General Administration of Cultural Heritage, Tourism and Crafts of Mazandaran Province (unpublished), (In Persian).

- Alibeigi, S., (2013). "Does the exposed plaster object from Cham-e Namesht site indicate a fire temple of Sasanian period?". *Pazhuhesh-ha-ye Bastan-shenasi-ye Modares*, 4 (8): 196-202 (In Persian).
- Amiri, S. R., (2011). *Parse (history of Fars, its cities and villages)*. Vol. 9, Shiraz: Navid (In Persian).
- Amouzegar, Zh., (2004). *Mythical History of Iran*. Tehran: SAMT (In Persian).
- Askari Chaverdi, A., (2010). "Evidences from South Persia in the field of honoring fire in ancient Iran". *Bastan-shenasi va Tarikh*. 49: 27-39 (In Persian).
- Askari Chaverdi, A. & Kaim, B., (2012). "Archaeological researches in the Karian area of Larestan: a hypothesis on the fire site of Azar Farnbagh". *Namvarnameh*: 395-421 (In Persian).
- Askari Chaverdi, A., (2012). *Archaeological research on the shores of the Persian Gulf, Lamerd and Mohr cities, Fars*. Shiraz University of Arts: Sobhan Noor Publication (In Persian).
- Askari Chaverdi, A. & Azarnoush, M., (2013). "Archaeological survey of ancient sites located behind the shores of the Persian Gulf: Lamerd and Mohr in Fars". *Bastan-shenasi va Tarikh*, 18 (2: 36): 3-19 (In Persian).
- *Avesta: The oldest persian poems*. (1998). Ed. Jalil Doustkhah. Tehran: Marwarid (In Persian).
- *Avesta: Gathas, Zarathustra's hymns*. (1975). Ebrahim Pourdavoud's report, Under the supervision of Bahram Farahvashi. Tehran: University of Tehran (In Persian).
- Azarnoush, M., (1994). *The Sassanian Manor House at Hajiabad, Iran*. Firenze: Le Lettere.
- Bahar, M., (1997). *A research in Persian mythology*. Tehran: Agah (In Persian).
- Boyce, M., (2004). "Mithra in Manavi synagogue". Translated by: Asgar Bahrami. *Mehr in Iran and Ancient India*. Edited by Babak Alikhani. Tehran: Phoenix Publications: 158-143 (In Persian).
- Bartold, V. V., (2007). *An Historical Geography of Iran*. Translated by: Hamza Sardadvar, Tehran: Tous (In Persian).
- Boyce, M., (2006). *Zoroastrian (their religious beliefs and practices)*. Translated by: Askar Bahrami, Tehran: Phoenix Publication (In Persian).
- Boyce, M., (2007). "Zoroastrian religion in the late period". *Zoroastrian religion*, Eds. Kai Barr, Professor Asmussen and Mary Boyce. Translated by Fereydoun Vahman. Tehran: Farhang Iran Foundation Publication (In Persian).
- Bucharlat, R. & O. Lecomte, (1987). "Fouilles de Tureng Tape". *les Perodes Sassanides et Islamiques*, Editions Recherche sur les civilization, Paris.

- Bundahish, F. D., (2006). Translated by: Mehrdad Bahar, Tehran: Tous (In Persian).
- Carter, R. A.; Chalis, K.; Priestman, S. M. N. & Tofighian, H., (2006). "The Bushehr Hinterland, Results of the First Season of the Iranian-British Archaeological Survey of Bushehr Province November-December 2004". *Iran*, 44: 63-103.
- Christensen, A. E., (1971). *L'Iran sous les Sassanides*. 2nd ed., Osnabrück: Otto Zeller.
- Christensen, A. E., (2004). *Iran during the Sasanian era*. Translated by: Rashid Yasemi, Tehran: Negah (In Persian).
- *Dârâb Hormazyâr's Rivâyat*. (1992). Mobad Maneckji Ruštam Unvala, 2 vols., Bombay (In Persian).
- Duchesne-Guillemin, J., (1962). *Religion of Ancient Iran*. Paris: PUF.
- Duchesne-Guillemin, J., (1962). "Fire in Greece and Iran". *East and West*. 13: 202-210.
- Duchenne Gaiman, J., (2015). *The reaction of the West against Zoroaster*. Translated by Timur Qadri, Tehran: Amirkabir Publications, (In Persian).
- Greshevitch, I., (1959). *The Avestan Hymn to Mithra*. London: Cambridge University Press.
- Gaube, H., (1980). "Im hinterland von Siraf: das talvon galledar/ fal und seine nachbagebite". *AMI*, 13: 149-166, taf 30-37.
- Gignoux, Ph., (1985). "Les Bulles sassanides de Qar-I Abu Nasr (Collection du Metropolitan Museum of Art)". In: Papers in Honor of Prof. Mary Boyce, *Acta Iranica*. XXIV: 195-215, Leiden.
- Gignoux, Ph., (1991). "D'Abnūn à Māhān, étude de deux inscriptions sassanides". *Studia Iranica*. XX (1): 9-22.
- Gignoux, Ph. & Tafazzoli, A., (1993). "Anthologie de Zādspram". *Studia Iranica*, Cahier 13. Paris: Peeters.
- Gignoux, Ph., (1985). "Les Bulles sassanides de Qar-I Abu Nasr (Collection du Metropolitan Museum of Art)". In: Papers in Honor of Prof. Mary Boyce, *Acta Iranica*, XXIV: 195-215, Leiden.
- Gnoli, G. & Jamzadeh, P., (1993). "BAHRĀM, the Old Iranian god of victory, Avestan Vərəθraϥna, Middle Persian Warahrān, Wahrān". *Encyclopaedia Iranica*, III (5): 510-514.
- *Gozide-ha-ye Zadspram*. (1986). Translated by: Mohammad Taqi Rashed Mohassel, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research (In Persian).
- Greshevitch, I., (1959). *The Avestan hymn to Mithra*. London: Cambridge University Press.
- Hertzfeld, E. E., (2011). *Iran in the ancient east*. Translated by: Mohammad Sharifi Nemat-Abad, Kerman: Farzaneh Publications and National Copper Company of Iran (In Persian).

- Hinnells, J. R., (2017). *Persian Mythology*. Translated by: Jale Amouzgar and Ahmad Tafzali, Tehran: Cheshme (In Persian).
- *Hudud al-'Alam*. (1982). Ed. Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Tahouri (In Persian).
- Ibn Balkhi, (1995). *Farsnameh*. Ed. Mansour Rašteggar Fasai, Shiraz: Farsology Foundation (In Persian).
- Ibn Faqih, A- ibn-A., (2000). *Mokhtasar al-Boldan*. Translated by: H. Massoud, (short translation by: MohammadReza Hakimi), Tehran: Farhang Foundation (In Persian).
- Ibn Huqil, (1966). *Surat al-arz*. Translated by: Jafar Shoaar. Tehran: Farhang Iran Foundation (In Persian).
- Ibn Kh., (1992). *Masalik ol Mamalik*. Ed. Saeed Khakrand. Tehran: Heritage of Nations (In Persian).
- Istakhri, Abu-I., (1968). *Masalik ol Mamalik*. Ed. Iraj Afshar and under the supervision of Ehsan Yarshater, Tehran: Book Translation and Publishing Company (also: Istakhari, Abu Isaq, (1989). *Masalik ol Mamalik*. under the care of Iraj Afshar. Tehran: Scientific and Cultural) (In Persian).
- Javari, M., (2012). "Ancient Site of Vigol". *Gomaneh, specialized journal of archeology of Kashan University*, 1 (2): 43-54 (In Persian).
- Jeddi, M. J., (2008). *Stamp and engraving in Iran*. Tehran: Art Academy of the Islamic Republic of Iran (In Persian).
- Kamali Sarvestani, K., (2005). *Encyclopaedia of historical sites of Fars*. Tehran: Cultural Heritage Organization (In Persian).
- Katib, B. M. Ibin-H. E., (1941). *The history of Tabaristan*. Edited by: Abbas Iqbal, Tehran: Bina (In Persian).
- Khosravi, Sh. & Reshno, A., (2013). "Emergency excavation of Palangard site, Islamabad, Kermanshah". *A collection of short articles of the 12th Annual Iranian Archeology Conference*, May 29-31, 2013, Archaeological Research Institute: 179-177 (In Persian).
- Le Strange, G., (1998). *The lands of the Eastern Caliphate*. Translated by: Mahmoud Erfan, Tehran: Scientific and Cultural (In Persian).
- *Letter of Tansar*. (1982). Translated from Arabic to Persian by: Ibn Esfandiari. Quoted from the manuscript and compared to Darmstetter's edition, with preface, footnotes and explanations, Mojtaba Minavi's report and research, Tehran: Kharazmi Publications (In Persian).
- Madan, D. M., ed. (1911). *The Complete Text of the Pahlavi Dēnkard*. 2 vols., Bombay.
- Maqdisi, Abu-A. M. ibn-A., (1982). *Ahsan al-Taqaṣim fi Ma'rifat al-aqalim*. Translated by: Alinaghi Monzavi. Tehran: Authors and Translators Company of Iran (In Persian).
- Mas'ūdī, A. ibn-H., (1995). *Murūj al-Dhahab*. Translated by: Abolqasem Payandeh, Tehran: Scientific and Cultural (In Persian).

- Mazaheri, Kh., (2006). "Investigation and Identification of Archeology of Seymarch Valley, Second Chapter". Jahad Daneshgahi of Ilam Branch (unpublished), (In Persian).
- *Menog-i Khrad*. (1986). Translated by: Ahmad Tafazzoli, Tehran: Tous (In Persian).
- Miri, N., (2017). "Continuity and Decline of Pre-Islamic Traditions and Zoroastrianism in Fars in Middle Islamic Centuries Based on Historical Evidence". *Tarikh-e Iran*, 11 (1): 141-160. dor: [20.1001.1.20087357.1397.1.1.7.8](https://doi.org/10.22087/357.1397.1.1.7.8) (In Persian). https://irhj.sbu.ac.ir/article_95677.html
- Modi, J. J., (1922). *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*. Bombay.
- Moradi, Y., (2009). "Mile-Milege square: a fire temple from the Sasanian period". *Motaleat-e Bastan-shenasi*, 1 (1): 155-183 (In Persian). https://jarcs.ut.ac.ir/article_28636.html
- Moradi, Y. & Keall, E. J., (2020). "The Sasanian Fire Temple of Gach Dawar in Western Iran: New Evidence". *Iran*, 58: 27-40.
- Mortezaei, M., (2005). "Preliminary report on speculation and organization of the eastern cemetery hill area of Kaka village, Gonbad-e Kavous city". *Gozarash-ha-ye Bastan-shenasi*, 4: 187-198 (In Persian).
- Mostafavi, M. T., (1968). "Fire Altars in the blessed Islamic building". *Minutes of the 5th Congress of Archeology and Art of Iran*, first volume, Shiraz: Culture and Art (In Persian).
- Motamedi, N., (1992). "Mithraeom of Wizenhaar Castle of Kohzad". *Miras Farhangi*, 3 (16): 8-16 & 57 (In Persian).
- Mousavi, M., (1995). "Monument the Khawaja in Zabul and a summary of the results of the archaeological studies carried out in it". *Collection of articles of the first Congress of Architecture and Urban Planning of Iran, Arg Bam*, Kerman (12-17 March 1995), vol. 4, edited by: Dr. Baqer AyatollahZadeh Shirazi, Tehran: Cultural Heritage: 66-98 (In Persian).
- Naumann, R., (1995). *The ruins of Takht-e Suleiman and the Zendan-e Suleiman*. Translated by: Faramarz Najad Samiei, Tehran: Cultural Heritage Organization (In Persian).
- Nemati, M. R. & Mousavinia, S. M., (2018). "Architecture structure of Ghale Iraj rampart based on archaeological excavations (autumn 2016)". *Bagh-e Nazar*, 16 (77): 15-28 (In Persian).
- Orian, S., (2003). *A Guide to Middle Persian Inscriptions*. Tehran: Cultural Heritage Research Institute (In Persian).
- *Pahlavi narrations (Revayat-e Pahlavi)*. (1988). Translated and reported by: Mahshid Mirfakhrai, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research (In Persian).
- Pazoki, N.; Shadmehr, Abdul-K., (2004). *Iran's registered sites in the national list*. Tehran: Cultural Heritage Organization (In Persian).

- Pigulevskaya, N. V. et al., (1984). *History of Iran: from ancient times to the end of the 18th century*. Translated by: Karim Keshavarz, Tehran: Payam (In Persian).
- Rahbar, M., (1998). "Decouverte D'un Monument D'Époque Sassanide Á Bandian, Dargaz (Nord Khorassan) fouilles 1994 et 1995". *Studia Iranica*, 27/2: 213-250.
- Rahbar, M., (1999). "A Dargaz (Khorassan): découvertes de panneaux de stucs Sassanides". *Dossiers 'Archéologie*, 243: 62-65.
- Rahbar, M., (1999). "Introduction of Hadrian (monastery) uncovered in Sasanian period in Bandian Darghaz and investigation of the architectural problems of this building". *Proceedings of the Second Congress of Architecture and Urban Planning of Iran*, Vol. II, Bam Citadel, Kerman, 25 to 29 April 1378, by: Dr. Baqer Ayatollah Zadeh Shirazi, Tehran: Iranian Cultural Heritage Organization: 315-341 (In Persian).
- Rahbar, M., (2008). "The Discovery of a Sasanian Period Fire Temple at Bandian, Dargaz". in: *urrent esearch in Sasanian Archaeology, Art and History, Proceedings of A Conference Held at urham University*, 2001, D. Kennet & P. Luft (eds.): 15-40.
- Rahbar, M., (2010). "Fire Temple of Dargaz, one more time". *Pazhuhesh-ha-ye Bastan-shenasi-ye Modares*, 2 & 3 (4-5): 168-177 (In Persian).
- Rahbar, M., (2015). "Is the imamzadeh of Mohammadwali Bey village a fire temple?". *Abstract of the articles of the third conference of young archaeologists and a review of the archaeological landscape of Khorasan and Bam*. 18 to 20 December 2016, Ed. by: Shahram Zare, Tehran: Iranian Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization: 37 (In Persian).
- Rezvani, H., (2004). *Preliminary report of the rescue exploration of the Shian Dam in Kermanshah* (no. 2). Tehran: Archeological Research Institute Document Center (unpublished), (In Persian).
- Rezvani, H., (2015). *Fire Temple of Shiān*. (Brochure published by the cultural heritage base of the Sassanid axis of Kermanshah- Qasr Shirin) (In Persian).
- *Sad dar Nasr and Sad dar Bundelesh*. (1990). Ed. Dhabhar, B. N., Bombay (In Persian).
- Sarfaraz, A. A. & Avarzamani, F., (2011). *Iranian coins from the beginning to the Zand period*. Tehran: SAMT (In Persian).
- Sarkarati, B., (2006). *Hunted shadows*. Tehran: Tahouri, second edition (In Persian).
- Shariatzadeh, A., (2016). *Coins of Iran: collection of coins of Malek National Museum and Library Institute from the Achaemenid period to the end of the Pahlavi period*. Tehran: Pazineh (In Persian).

- Ṭabarī, M. ibn-J., (1983). *The History of Tabari*. Translated by: Abolqasem Payandeh, Tehran: Asatir (In Persian).
- Tavousi, M., (1996). "Altar of Barm-e Delak and its historical result". Proceedings of the first gathering of languages, inscriptions and ancient *Texts*. Tehran: Cultural Heritage Organization: 205-212 (In Persian).
- Tavoosi, M. & Frye, R. N., (1989). "An Inscribed Capital Dating from the Time of Shapur I". *Bulletin of the Asia Institute*, N.S., 3: 25-38.
- Tofighian, H., (2004). "Bushehr archeological survey and identification report. Iran-UK joint delegation". Archeology Research Institute Library and Documentation Center (unpublished), (In Persian).
- Tofighian, H., (2017). "A Research on the Newly Discovered Sassanid Fire-Bases from Persian Gulf Beaches". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 7(12): 195-210. doi: [10.22084/nbsh.2017.9103.1400](https://nbsh.basu.ac.ir/article_1976.html) (In Persian). https://nbsh.basu.ac.ir/article_1976.html
- Vandai, M. & Tajbakhsh, R., (2013). "Ardeshir-khore, the religious capital of Sasanian". *Knowledge of Restoration and Cultural Heritage, Special Journal of Fire Temples of Iran*: 9-51 (In Persian).
- Vanden Berghe, L., (1961). "Recntes Decouvertes de mounuments Sassanides dans Le Fars". *Iranica Antiqua*, 1: 163-200.
- *Vendidad*. (2006). Translation and research by: Hashem Razi, Tehran: Behjat (In Persian).
- Vosouqi, M. B., (2004). *History of the Persian Gulf and neighboring countries*. Tehran: Side (In Persian).
- Weber, U., (2016). "The Inscription of Abnun and its Dating to the Earley Days of Shabuhr I". in: *Word and Symbols, Sasanian Object and the Tabarestan Archive* (Res Orientales 24). Leuvev: Peeters.
- Yarshater, E., (1387). *History of Iran: From the Seleucids to the collapse of the Sassanid government*. Translated by: Hasan Anoushe, Vol. 3, Part 2, Tehran: Amir Kabir (In Persian).
- Yarshater, E., (2004). *History of Iran: From the Seleucids to the collapse of the Sassanid government*. Translated by: Hassan Anousheh, Vol. 3, Part 1, Tehran: Amir Kabir (In Persian).
- *Yasht*. (1998). Ebrahim Pourdavoud, Tehran: Asatir (In Persian).
- *Yasna*. (2008). Ebrahim Pourdavoud, Tehran: Asatir (In Persian).
- *Zand-e Bahman-yasn*. (1991). Ed. MohammadTaghi Rashed Mohassel, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research (In Persian).